



Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba?

Markéta Pražáková Seligová

TOGGA

Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba?

Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba?

**K demografickým, hospodářským,
sociálním a rodinným aspektům
života venkovských poddaných
na panství Horní Police**

Markéta Pražáková Seligová

Na vznik této publikace byla Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy poskytnuta institucionální podpora na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace (MŠMT – 2012). Výsledek programu PRVOUK P20 *Kulturní, sociální a historická antropologie*.

This publication was supported by the The Ministry of Education, Youth and Sports – Institutional Support for Longterm Development of Research Organizations – Charles University, Faculty of Humanities (Charles Univ, Fac Human 2012).

Lektorovali:

PhDr. Pavla Horská, CSc.

prof. PhDr. Eduard Maur, CSc.

edice Andrias, vol. VI

Markéta Pražáková Seligová:

Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba? K demografickým, hospodářským, sociálním a rodinným aspektům života venkovských poddaných na panství Horní Police

Vydalo vydavatelství TOGGA, spol. s r. o., Volutová 2524, Praha 5
jako 6. svazek edice ANDRIAS

© Markéta Pražáková Seligová, 2015

Jazyková redakce: Vendula Kadlečková, Jana Kašparová

Obálka: Lukáš Příbaň

Ilustrace na obálce – Müllerova mapa Čech © Městské muzeum v Hořicích, 2015

Digitalizace předlohy © Výzkumný ústav geodetický, kartografický a topografický, v. v. i., Zdiby, 2015

Typografie a sazba z písma Comenia: Dušan Neumahr

Vyrobila: TOGGA, spol. s r. o., Volutová 2524, Praha 5

Vydání první, Praha 2015

© TOGGA, 2015

ISBN 978–80–7476–060–0 (print)

ISBN 978–80–7476–232–1 (online: pdf)

Obsah

I.	ÚVOD	11
1.1	Studium demografických, rodinných a sociálních aspektů života v raném novověku	14
1.2	Prameny	33
1.2.1	Poddanské seznamy	33
1.2.2	Matriky	49
1.3	Zkoumané lokality v raném novověku	66
1.3.1	Majetkové a správní poměry	66
1.3.2	Přírodní poměry	68
1.3.3	Hospodářské poměry	69
2.	POPULAČNÍ POMĚRY NA PANSTVÍ	93
2.1	Populační vývoj	95
2.2	Struktura poddanského obyvatelstva podle pohlaví a věku	104
2.3	Vliv geografické mobility a úmrtnosti na strukturu obyvatelstva	111
2.4	Sňatečnost	151
2.4.1	Míra sňatečnosti	158
2.4.2	Sňatky podle rodinného stavu snoubenců	163
2.4.3	Sňatkový věk	165
2.4.4	Sňatky vdovců a vdov	177
2.4.5	Věkové rozdíly mezi manželi	186
2.4.6	Definitivní celibát	188
2.5	Manželská plodnost	195
2.6	Nemanželské děti	203

3.	FORMY RODINNÉHO SOUŽITÍ	219
3.1	Skladba domácností na Policku podle poddanského seznamu z roku 1771	229
3.2	Role příbuzenství ve skladbě domácností	241
3.3	Kdo se skrýval v podruží?	253
3.4	Rozšíření jednotlivých typů domácností v závislosti na zahrnutí či nezahrnutí podruhů	261
3.5	Rodinný cyklus a typy domácností	263
4.	ŽIVOTNÍ CYKLY	269
4.1	Dětství	274
4.2	Dospívání a mládí	287
4.2.1	Služba	289
4.2.2	Alternativy k pobytu ve službě	317
4.3	Dospělost	332
4.4	Stáří, odchod na odpočinek	366
5.	ZÁVĚR	385
	<i>Seznam literatury</i>	409
	<i>Seznam pramenů</i>	421
	<i>Seznam tabulek</i>	423
	<i>Seznam příloh</i>	427
	<i>Přílohy</i>	429
	<i>Shrnutí</i>	495
	<i>Summary</i>	499

1. Úvod

Na přídešší jedné z hornopolických matrik z 18. století zanechala čísi ruka přípis: „*Gott Wolle Geben Gesundheit in Leben, Brot, Geldt, Frieden und Ruh. Endlich den Himml darzur.*“ Navýsost pregnantně jím pisatel, nejspíše farář, vyjádřil životní přání i obavy prostého člověka raného novověku, který se pohyboval v souřadnicích tradiční venkovské společnosti: hrůza z nemocí, hladu, bídy, válek a rozbrojů se odrazila ve vroucí touze po zdraví, dostatku chleba, penězích a po klidu a míru. Ovšem neméně důležitou byla i starost o posmrtnou spásu vlastní duše, která překračovala touhu po pozemských statcích a pokojném životě a zrcadlila zcela samozřejmě prožívaný náboženský rozměr lidské existence. Citovaná slova výstižně odkazují na to, čím se ve své práci zabývám: tématem ekonomických, demografických a sociálních podmínek života poddaných v Čechách v první polovině 18. století.

Výzkum vyšel především z předpokladu, že v době před nástupem industrializace a urbanizace, kdy společnost byla uspořádána podle stavovských principů, ovlivňoval život jedince – daleko významněji, než je tomu dnes – hospodářský a společenský kontext, v němž se člověk ocitnul v okamžiku svého příchodu na svět. Místní přírodně-ekonomické podmínky, sociální, právní a rodinné postavení spoluurčovaly, jak se bude jeho život odvíjet. Nepochybně se i v rámci tradiční předprůmyslové společnosti otvíraly určité možnosti volby, které v konečném důsledku dotvářely či dokonce podstatně formovaly životní osudy jednotlivců. Lze ale předpokládat, že i přes pestrou škálu individuálních osudů prostých aktérů dějin lze vysledovat pro jednotlivé sociální vrstvy genderově podmíněné typické průběhy života, tzv. životní cykly.

Klíčovým bodem práce je tedy výzkum okolností, které podstatně ovlivňovaly životní osudy jedinců: mezi takové okolnosti lze zahrnout hospodářské poměry v regionu, odvíjející se ve sledované době především od přírodních a klimatických podmínek, charakter sídlišť v dané oblasti, právní postavení člověka (převážná většina obyvatelstva měla status poddaných), pozici jedince, resp. jeho rodičů ve společenské hierarchii, jež tradičně souvisela s držbou nemovitosti a dostupností půdy coby výrobního prostředku, populační poměry v regionu, často úzce provázané s ekonomickou situací (především se to týká dostupnosti sňatku ve společnosti) a v neposlední řadě poměry uvnitř rodiny určované jak demografickými poměry, tak sociálním statusem rodiny a rázem dědického práva. Prostřednictvím výzkumu těchto okolností se v práci snažím dospět k charakteristice životních cyklů jakožto modelových průběhů života poddaných a posoudit, nakolik se v individuálních životních osudech uplatnila jistá schémata, která vyplývala právě ze spolupůsobení shora jmenovaných faktorů, a nakolik se v praxi životy jednotlivců odvíjely

nezávisle na takovýchto ideálně typických modelech a byly výslednicí spíše náhod a svobodné volby.

Nastíněné otázky jsem zkoumala na vzorku poddanského obyvatelstva severočeského panství Horní Police. Toto nevelké panství se v druhé polovině 17. a první polovině 18. století nacházelo v rukách knížecího rodu Sasko-Lauenburského, v období, do něhož spadá těžiště mého výzkumu, zosobněného kněžnou Annou Marií Františkou, vévodkyní toskánskou. Prostřednictvím této vrchnosti bylo hornopolicke panství po správní a politické stránce součástí rozsáhlého dominia, které vedle Horní Police zahrnovalo panství Zákupy, Ploskovice, Svádov a statky ve středních Čechách. Výběr panství Horní Police byl podmíněn dvěma okolnostmi: jednak mou badatelskou zkušeností s populačními, hospodářskými a sociálními poměry na ne-dalekém panství Děčín v polovině 17. století, které jsem nabyla v minulosti v rámci vyhotovení své diplomové práce a které jsem chtěla volbou geograficky blízkého regionu dále využít, jednak dochovaností hornopolicckých poddanských seznamů, pramene, který se pro výzkum životních cyklů jevil jako principiální.

Časově se práce zaměřuje na první polovinu 18. století. Začátkem 18. století byly na jedné straně již plně konsolidovány poměry po skončení třicetileté války a na druhé straně až do poloviny 18. století vykazovala česká společnost, opírající o agrárně-nevolnický systém, tradiční, stavovský charakter v míře neztenčené zásahy osvícenského státu. Plánu zmapovat poměry v období před nástupem osvícenských reforem vyhovoval i časový záběr hornopolicckých poddanských seznamů, jejichž víceméně souvislá řada začíná rokem 1709. Analýzu populačních a sociálních poměrů a geografické mobility jsem založila na plošném zpracování údajů poddanských seznamů týkajících se poddanského obyvatelstva čtyř vybraných lokalit na panství od roku 1709, resp. 1710 až do roku 1729. Pro detailní studium životních cyklů jsem pak využila kombinaci plošného zpracování poddanských seznamů pro uvedené dvacetiletí a dlouhodobějšího sledování osudů vybraného okruhu osob. Hospodářské poměry v regionu jsem sledovala prostřednictvím Berní ruly z roku 1654 a Tereziánského katastru, který odráží situaci v desátých a dvacátých letech 18. století. Výzkum forem rodinného soužití a struktury domácností na panství Horní Police jsem postavila na rozboru poddanského seznamu z roku 1771, který jako jediný z celé série udává, v jakém domě konkrétní podruzi žili, a umožňuje tak rekonstruovat osazenstvo jednotlivých usedlostí.

Časový záběr práce tak v konečném důsledku zahrnuje více než půl druhého století. Kvalitativní analýza poddanských seznamů doplňovaná studiem matrik má za následek významné prodloužení zkoumaného období zejména za rok 1729, ale i před rok 1709 (nejstarší využití matriční údaje jsou datovány do 60. let 17. století, nejmladší poddanské seznamy a záznamy v matrikách, prostřednictvím nichž jsem sledovala životní osudy vybrané kohorty, spadají do 90. let 18. století). Kromě toho jsem se studiem údajů Berní ruly dostala až na samotný počátek poválečného období.

Tato práce je mírně upravenou verzí mé disertační práce, obhájené na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v roce 2008. Samotné téma práce se vynořilo někdy v roce 1996, kdy mne na existenci souvislejších řad poddanských seznamů

pro některá severočeská panství v děčínské pobožce Státního oblastního archivu v Litoměřicích upozornil prof. PhDr. Eduard Maur, CSc., pod jehož vedením jsem posléze zahájila postgraduální studium. Při excerpci stěžejního pramene jsem se však záhy dostala do slepé uličky: „ruční“ zpracování tak velkého objemu dat (přepis údajů z poddanských seznamů na papírové kartičky) se ukázalo jako neschůdné. Spád věci mimořádně ovlivnilo uvolnění grantových prostředků vázaných na výzkum týmu historiků na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, prostřednictvím kterých bylo možné vytvořit ve spolupráci s odborníky na realizaci softwarů sofistikovanou počítačovou databázi pro zpracování údajů z poddanských seznamů. Tato dynamická databáze byla od počátku koncipována jako univerzální, tak aby mohla posloužit i dalším zájemcům o badatelské využití poddanských seznamů. Za tento mimořádně vstřícný krok v podobě poskytnutí grantových prostředků vděčím svému školiteli prof. Eduardu Maurovi. Samotné plnění databáze obnášelo více než rok a půl velmi intenzivní práce. Dalším krokem bylo – opět ve spolupráci s osvědčenými specialisty na počítačový software, z nichž bych na tomto místě ráda jmenovala pana Martina Doležela – definování konkrétních výstupů z této databáze, které by bez počítačového zpracování nebyly dosažitelné. V této fázi mi další finanční prostředky laskavě poskytl můj zaměstnavatel Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, za což patří můj dík především doc. Zdeňku Pincovi. Tyto výstupy již představovaly samotný podklad pro mou disertační práci a v upravené podobě je výběr z nich k dispozici v této práci mezi přílohami.

Největší dík v souvislosti se vznikem práce patří v prvé řadě vedoucímu práce a mému školiteli v rámci postgraduálního studia prof. PhDr. Eduardu Maurovi, CSc., jemuž vděčím za cenné rady, podněty a v neposlední řadě také za trpělivost. Za četné připomínky, podněty a rovněž dlouhodobou podporu bych na tomto místě ráda vyjádřila svůj dík i kolegovi doc. PhDr. Janu Horskému, PhD. Za účinnou pomoc při propočtech manželské plodnosti děkuji také paní PhDr. Pavle Horské, CSc. V neposlední řadě bych ráda vyjádřila svůj vděk i týmu pracovníků děčínské pobožky Státního oblastního archivu v Litoměřicích, jmenovitě tehdejší vedoucí paní PhDr. Heleně Smíškové, za ochotné dočasné zapůjčení studovaných poddanských seznamů do pražských archivů, bez kterého by práce pravděpodobně vůbec nemohla vzniknout, a za vstřícnost a ochotu při mých studijních pobytech v děčínském archivu. Při technických úpravách konečného textu a tabulek pro publikaci práce mi byl podstatně nápomocen pan Aleš Bílý, jemuž rovněž patří můj dík.

1.1 Studium demografických, rodinných a sociálních aspektů života v raném novověku

Práce se snaží tematizovat některé aspekty života poddaných na panství Horní Police v první polovině 18. století, nastínit charakter populace tohoto regionu Čech v době tradiční předprůmyslové společnosti a tyto poznatky uvést do kontextu českého a evropského vývoje. Klade si za cíl jednak poměřit zjištění plynoucí z informací zvoleného okruhu pramenné základny s některými obecnějšími teoriemi o souvislostech mezi a sociálně-ekonomickými jevy a makroprocesy na jedné straně a konkrétními projevy demografického a sociálního jednání našich předků v 17. a 18. století na straně druhé, jednak porovnat právní rámec života tehdejších poddaných s dobovou životní realitou. Základním zřetelem této studie jsou životní cykly, tj. obvyklý průběh života soudobých lidí s důrazem na ty životní etapy a mezníky, které byly záležitostí dětství a mládí (služba, vstup do manželství, vymanění se z působnosti rodičovské autority apod.), a formy rodinného života. Co se teoretických východisek týče, práce se opírá především o část velmi bohaté odborné produkce historiků rodiny a historických demografů.

Tato práce má tedy ambici pohybovat se na poli tematiky, v rámci níž se stýká několik směrů historické vědy (sociální, hospodářské, právní, resp. kulturní dějiny) a jež je napojena na celou řadu speciálních disciplín (např. historická demografie, dějiny rodiny, dějiny mentalit, dějiny každodennosti, etnografie, resp. etnologie), dějezpytných přístupů (historickoantropologický, mikrohistorický, makrohistorický) a metod (kvantitativní analýza, rekonstrukce rodin, studium životních cyklů). Byť je jejím základním východiskem pohled historickodemografický, předložená studie užívá do značné míry i přístup historickoantropologického, když si všímá určitých fází životního cyklu poddaných v 18. století a rázu tehdejší rodiny;¹ koncentrací na obyvatelstvo malého regionu se pak hlásí k postupům mikrohistorickým.

Ať už máme na mysli pojetí historické antropologie jako zevně deskribujícího studia mikrostruktur typu rodiny či životních cyklů, tak jak se prosadilo v německojazyčných odborných kruzích a jehož významnými představiteli se stali např. Jochen Martin²

1 Rodinu a příbuzenství, resp. životní fáze, dětství a mládí jmenuje mezi výsostnými tématy historické antropologie Gert Dressel, přičemž zejména na tematice rodiny lze podle něj demonstrovat, jak je historickoantropologický výzkum mnohavrstevnatý. Srov. Gert Dressel, *Historische Anthropologie. Eine Einführung*, Wien – Köln – Graz 1996, s. 84–95, 102–108.

2 Jochen Martin, *Der Wandel des Beständigen. Die Überlegungen zu einer historischen Anthropologie*, in: *Freiburger Universitätsblätter* 126, 1994, s. 35–46. Martin zde tuto badatelskou orientaci zároveň spojuje s komparativní metodou: tzv. „funkcionální ekvivalenty“ (např. ženské a mužské prostory v domácnostech, osudy osob určité věkové skupiny, postavení vdovců a vdov) prosazuje jako kritéria porovnávání jednotlivých světových kultur v minulosti.

či Michael Mitterauer,³ anebo jako orientaci na porozumění sociálním praktikám a každodenním zkušenostem lidí studované doby a kultury, popis těchto praktik⁴ a snahu rekonstruovat postoje a hodnoty samotných jednajících v rámci studované kultury, což jsou základní rysy historické antropologie podle Rebekky Habermas a Nielse Minkmara,⁵ lze historickou antropologii užitečně napojit na historickodemografická bádání: některé demografické jevy lze chápat jako indikátory určitých kulturních postojů a hodnot.

Vedle dnes dominující z Geertzova pojetí historické antropologie odvozené metodiky, která odmítá jakoukoliv objektivní sociální strukturaci, k níž by se jednající pomocí kulturních významů vztahovali,⁶ je k dispozici rovněž metoda Thompsonova, k níž se hlásil např. Richard van Dülmen. Ta naopak existenci takových sociálních struktur předpokládá: zaměřuje se především na studium způsobu, jakým si jedinci a sociální skupiny tyto struktury, do nichž patřili, osvojovali a jakým vytvářeli – skrze svá jednání – sociální skutečnost.⁷ Ve spojení s historickou demografií se spíše než Geertzova metoda zdá být produktivnější zmíněná Thompsonova či Dülmenova koncepce, neboť struktura populace a demografická chování v jejich vzájemné konfiguraci mají oproti postojům a myšlením aktérů sledované kultury přece jen jakousi „objektivní“ povahu.

Historická antropologie se programově hlásí k mikrohistorii, která usiluje o to „na malých prostorech a malých jednotkách – které většinou představují životní prostor konkrétních lidí – demonstrovat vzájemné prolínání různých obsáhlých oblastí skutečnosti a vůbec odkrýt životní souvislosti, které jsou makroanalýzou nezachytitelné“.⁸ V souvislosti s historickodemografickým bádáním a studiem historické rodiny se skutečně nejčastěji uplatňuje to pojetí mikrohistorie, které přenáší optiku makroanalytických výzkumů do menšího regionu (např. G. Levi⁹ či H. Medick¹⁰) ve snaze odkrýt na malém prostoru souvislosti, makrohistorii

3 Michael Mitterauer, *Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen*, Wien – Köln – Graz 1990.

4 Pro zachycení sociálních praktik se v této souvislosti obvykle užívá metody tzv. „zhuštěného popisu“ (thick description, dichte Beschreibung), kdy je velmi podrobně a „objektivně“ popisován průběh sociálních jednání ve snaze vyvarovat se vnášení měřítek naší kultury do kultury studované. Tento specifický způsob pozorování cizí či minulé kultury pochází od amerického antropologa Clifforda Geertze. *Srov. Clifford Geertz, Interpretace kultur*, Praha 2000.

5 Rebekka Habermas – Niels Minkmar, *Einleitung*, in: R. Habermas – N. Minkmar (eds.), *Das Schwein des Hauptlinks. Sechs Aufsätze zur Historische Anthropologie*, Berlin 1992, s. 7–19.

6 Georg G. Iggers, *Dějepisectví ve 20. století*, Praha 2002, s. 115–117.

7 Richard van Dülmen, *Gesellschaft der frühen Neuzeit: Kulturelles Handeln und sozialer Prozess*, Wien – Köln – Weimar 1993, s. 19–20.

8 Richard van Dülmen, *Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly*, Praha 2002, s. 44–46.

9 Giovanni Levi, *On Microhistory*, in: Peter Burke (ed.), *New Perspectives of Historical Writing*, Oxford 1991, s. 93–113.

10 Hans Medick, *Entlegene Geschichte? Sozialgeschichte und Mikro-Historie im Blickfeld der Kultur-*

Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba?

unikající. V tomto smyslu hovoří o mikrohistorii také Gert Dressel. Rozlišuje dva způsoby tzv. nahlížení v malém („das In-Kleinen-Schauen“), které má za jednu ze základních metod historické antropologie: tzv. případové studie („Fallstudien“), čímž rozumí sledování představ určité skupiny lidí o různých projevech lidské přirozenosti (sexualita, porod, plodnost, dospívání atd.) a mikrodějiny („Mikrogeschichten“), jež se snaží rekonstruovat kompletní síť sociálních vztahů („soziale Beziehungsgeflecht“) v rámci jedné lokality nebo určité sociální skupiny. Tyto pokusy o „histoire totale“ Dressel z části kritizuje pro jejich neproveditelnost: vždyť již každé vymezení otázek, na které se má hledat odpověď, znamená selekci a zároveň platí, že samotné prameny jsou omezené a nikdy neumožňují rekonstruovat dějiny v jejich úplnosti.¹¹ Vedle chápání mikrohistorie jako aplikace makrohistorické optiky na malý prostor či malou societu je však třeba zmínit i pojetí mikrohistorie jako uplatnění antropologické metody „zhuštěného popisu“ v dějepisném bádání, o něž se pokusil Hans Medick,¹² resp. jako studia mezních situací, v nichž se jak v očích lidí studované doby, tak i z pohledu historika neustále odkrývaly a ustanovovaly sociální a kulturní meze průchodnosti určitého jednání a myslitelnosti určitých idejí (studium „neobvyklého normálního“).¹³

Téma historické rodiny a jejích nejrůznějších aspektů bylo však podrobováno historickoantropologickému a mikroanalytickému pohledu až od druhé polovice 70. let, kdy se v západní Evropě historická antropologie v reakci na vývoj tehdejšího sociálního dějepisu etablovala jako svěbytný a programový přístup k dějinné skutečnosti, orientující se na analýzu a popis světa zkušenosti a praxe „normálních“ lidí.¹⁴ Do té doby byla problematika rodiny pojednávána především z hlediska historikodemografického.

anthropologie, in: Soziale Welt. Zeitschrift für sozialwissenschaftliche Forschung und Praxis VI, 1992, s. 167–178. Medick vidí v mikrohistorii příležitost „rekonstruovat [...] komplexní síť sociálních, ekonomických, kulturních a politických vztahů“, v nichž se nalézal člověk žijící ve studované době ve zvoleném malém prostoru.

11 Gert Dressel, *Historische Anthropologie. Eine Einführung*, Wien – Köln – Graz 1996, s. 188 a 248.

12 Hans Medick, „Missionare im Ruderboot“? Ethnologische Erkenntnisweisen als Herausforderung an die Sozialgeschichte, in: Alf Lüdke (Hg.), *Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen*, Frankfurt a. M. – New York 1989, s. 48–84. Podle Medicka skýtá mikrohistorie příležitost, jak se ubránit pokušení zbrkle identifikovat jevy, které ve studované kultuře zaznamenáme, s tím, co vyplývá z našich teorií o sociokulturních procesech a strukturách, jež jsou samozřejmě formulovány ve vztahu k našim kulturním hodnotám. Podle Medicka se může jednat o cestu, jak eliminovat podstatný problém, že historik se při zkoumání cizí kultury nikdy nedokáže beze zbytku abstrahovat od zakořeněnosti ve své vlastní kultuře a vědomě či nevědomě aplikuje na onu studovanou kulturu kulturní hodnoty, v nichž se sám nachází.

13 Srov. Jan Horský – Zdeněk R. Nešpor, *Historická antropologie? Metodologické problémy a paradoxy na pomezí dějepiscství, sociologie a sociální antropologie*, *Kuděj. Časopis pro kulturní dějiny*, 1/2004, s. 61–81; Georg G. Iggers, *Dějepisectví ve 20. století*, Praha 2002, s. 103–105

14 Richard van Dülmen, *Historická antropologie. Vývoj, problémy, úkoly*. Praha 2002, s. 79–80. Dülmen spatřuje základní podnět pro rozvoj historické antropologie v zájmu o dětství a mládí (zde má na mysli především Arièsovu práci k dějinám dětství, srov. Philippe Ariès, *Geschichte der Kindheit*, München 1975) a o dějiny žen.

K charakteru forem rodiny v preindustriální Evropě se již v 60. letech vyslovil John Hajnal.¹⁵ Na základě nápadných rozdílů mezi demografickým chováním a podobou rodiny v oblastech jižní, jihovýchodní a východní Evropy na straně jedné a v oblastech západní, severní a střední Evropy na straně druhé formuloval teorii o existenci dvou modelů sňatečnosti, resp. dvou způsobů evropského utváření rodiny v dobách fungování starého demografického režimu. Dělitko mezi těmito dvěma typy rodiny měla představovat pomyslná linie Petrohrad–Terst.

Na východ od této linie byla podle Hajnala typická spíše početnější rodina, tvořená výlučně příbuznými osobami. Charakteristické zde bylo soužití i několika manželských párů, uspořádaných alespoň z části laterálně (alespoň dva páry náležely k jedné a téže generaci), přičemž struktura a složení rodiny byly určovány principy patrilinearity (synové si přiváděli na statek nevěsty, zatímco dcery odcházely sňatkem z domu) a patrilokalismu (vznik nového manželského páru neznamenal konstituování nové domácnosti, pouze jeho začlenění do původní ženichovy rodiny). Důležitou roli v charakteru rodinného utváření hrálo dědické právo, které bylo založeno na rodinném nedílu, kdy veškerý nemovitý majetek vlastnili rukou nedílnou všichni příslušníci rodiny (ženy dědily pouze v případě, že nebyl k dispozici žádný mužský dědic). V oblastech jihovýchodní Evropy nebyla známa instituce čelední služby (potřeba pracovní síly v rámci hospodářství byla pokrývána výlučně příslušníky příbuzensky tvořené rodiny), ani instituce podruží (díky dědické praxi nevznikaly žádné „populační přebytky“, které by se musely uchylovat do podruží). Hajnal shledává v rámci východního typu rodiny silnou tendenci k doživotnímu setrvání v čele hospodářství, jež souvisela se značnou silou otcovské autority.

Naproti tomu na západ od spojnice Petrohrad–Terst měla podle Hajnala převládat jednoduchá domácnost tvořená zpravidla jedním manželským párem a jeho potomky, přičemž rodina nebyla založena výlučně na principu příbuznosti jejích příslušníků, ale patřily do ní i osoby s hlavou rodiny nepříbuzné, totiž služebnictvo, popř. podruzi. Mladí lidé, kteří vstoupili do manželství, se obvykle tímto krokem vymaňovali ze závislosti na rodičích a zakládali novou domácnost (neolokalismus). Založení rodiny však nebylo zdaleka takovou samozřejmostí jako v jihovýchodní Evropě, protože bylo vázáno na způsobilost budoucí rodinu zaopatřit. Sňatek tak mohl uzavřít v podstatě jen ten, kdo byl vlastníkem či držitelem nějaké nemovitosti, anebo kdo provozoval nějakou prosperující živnost. Z toho důvodu byl i průměrný sňatkový věk o poznání vyšší než v jihovýchodní Evropě, kde zájemci o uzavření sňatku nebyli nuceni čekat na ekonomicko-sociální způsobilost k tomuto aktu (tou je nejčastěji míněno převzetí gruntu, zakoupení se, získání statusu mistra uvnitř řemeslnického cechu apod.). Princip patrilinearity byl sice převládající, nikoliv však výlučný: nástupcem hospodáře se mohl stát i jeho zeť a včele domácnosti

15 John Hajnal, *European marriage patterns in perspective*, in: D. V. Glass – D. E. C. Eversley (eds.), *Population in history*, 1969; týž, *Two Kinds of Pre-industrial Household Formation System*, in: R. Wall (ed.), *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge 1983.

Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba?

mohla stanout i žena. Podle Hajnala tyto rysy západního typu rodiny vyplývaly do značné míry z dědické praxe, která byla určována principem jednonástupnictví (část usedlé populace byla tak systematicky vytěšňována do neusedlých vrstev) a dědickým právem žen.

Hajnal se ve svém modelu evropských rodinných poměrů pokusil zohlednit vedle struktury rodiny i a) jednotlivé demografické ukazatele, jako je sňatkový věk, úroveň manželské plodnosti či podíl trvale svobodných osob v populaci, b) sociální situaci snoubenců při vstupu do manželství spočívající v založení či nezaložení nového místa pro bydlení v souvislosti se sňatkem (neolokalismus, patrilokalismus) a c) otázku, zda jsou v daných poměrech děti využívány jako čeleď.

Rozšiřující se okruh dílčích sond do rodinných poměrů – zejména z různých regionů západní Evropy – však postupně ukázal, že lze stěží mluvit o jednotné podobě rodiny na západ od Hajnalem stanovené linie: zejména strukturální stránka západní rodiny se začala jevit mnohem diferenciovanější, než by vyplývalo z Hajnalovy teorie.

Základní formy evropské rodiny se později pokusil jemnějším způsobem definovat Peter Laslett.¹⁶ Primárními kritérii, podle nichž rozmanitost rodinného života v Evropě roztrídil, byl sňatkový věk, věkové rozdíly mezi partnery, porodnost a sňatky vdovců a vdov; sekundárně pak zohlednil rovněž způsob utváření domácností, strukturu domácností a regionální sociálně-ekonomické poměry. Laslett stanovil čtyři základní typy evropské raně novověké rodiny: a) „západoevropský typ“, rozšířený v severozápadní Evropě a vyznačující se pozdním sňatkovým věkem, ze strany nově vzniklých manželských párů zakládání domácností v novém bydlišti (neolokalita), jednoduchými rodinnými formami a službou dětí, b) „středozápadoevropský typ“, vyskytující se v německojazyčných oblastech střední Evropy, který se od předešlého typu odlišuje zřetelnou tendencí ke kmenové rodině, c) „mediteránní typ“, charakteristický pro oblast Středomoří, jehož typickými rysy byl nízký sňatkový věk žen, velké věkové rozdíly mezi manželi, jistá nelibost spojená se sňatky ovdovělých osob a tendence ke komplexním rodinám, d) „východoevropský typ“, který v podstatě odpovídá Hajnalovu jihovýchodnímu typu evropské rodiny.

Vůči Laslettovu geografickému rozmístění jednotlivých typů rodin lze vznést četné výhrady, jak učinil např. A. Burguière.¹⁷ Burguière poukázal na řadu příkladů, kdy v oblastech, kde by se podle Lasletta měl vyskytovat jeden z jeho modelů rodiny, nacházíme struktury či charakteristiky, které by vyhovovaly modelu zcela jinému (jihofrancouzskou rodinu s její tendencí ke kmenovému uspořádání by bylo daleko výstižnější přiřadit k Laslettovu středo-západoevropskému typu než k typu mediteránnímu; mediteránní typ se hodí pro jih Apeninského poloostrova, ale méně už pro jeho sever a jen těžko ho lze aplikovat na Pyrenejský poloostrov atd.).

16 Peter Laslett, *Family and Household as Work Group and Kin Group: Areas of Traditional Europe Compared*, in: R. Wall (ed.), *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge 1983.

17 André Burguière, Christiane Klapisch-Zuber – Martine Segalen – Françoise Zonabend, *Geschichte der Familie*, Band 3: Neuzeit, s. 56–58.

Burguière upozorňuje, že tak jako jiné společenské indikátory i rodinné struktury a jejich geografické rozmístění odrážejí mocenské vztahy a protikladnosti, jejich vliv a působnost jsou závislé na tom, zda sledujeme celý kontinent, jednotlivé státní útvary, regiony či mikroregiony.

Peter Laslett je i autorem hojně využívané typologie domácností, která do určité míry vychází vstříc potřebě jemněji rozlišit struktury rodiny v Evropě.¹⁸ Laslettova typologie se snaží postihnout nejrůznější formy domácností, od domácností jednotlivců až po složité struktury zahrnující několik manželských párů. Prvotně rozlišuje mezi nerodinnými (1. a 2. typ) a rodinnými (3., 4. a 5. typ) domácnostmi (6. typ je vyhrazen pro nejasná uskupení se stopami příbuzenských vazeb). Rodinné domácnosti dále dělí na a) jednoduché, jež jsou tvořeny jedním manželským párem (s dětmi či bez dětí) nebo alespoň pozůstatkem po manželském páru (vdovec nebo vdova s dětmi), b) rozšířené, kdy spolu s rodinným jádrem žije ještě další osoba, resp. osoby, které však netvoří další rodinné jádro, a c) složené, jež sestávají ze dvou či více rodinných jader. Jednotlivé podtypy uvnitř 5. typu se snaží vystihnout rozmanitost složitějších rodinných struktur v rámci celé Evropy: typ 5a odpovídá v českých a rakouských zemích rozšířenému soužití manželského páru, aktuální hlavy domácnosti s manželským párem vysloužilého hospodáře (instituce výměnku), typ 5b odráží strukturu rodiny, s níž se lze setkat v řadě oblastí západní a střední Evropy od Francie přes Německo až po Čechy a Rakousy a jež spočívá v soužití manželského páru hospodáře a jeho ženatého syna, typ 5c představuje konfiguraci s laterálním uspořádáním manželských párů a lze jím, podobně jako typem 5e („Other multiple families“), vystihnout poměry v jihovýchodní Evropě, kde v rámci jedné rodiny žilo i několik sourozeneckých párů v kombinaci s ascendentně situovaným manželským párem hlavy domácnosti. Typ 5d je vyhrazen formě soužití dvou ženatých bratrů, která se vyskytuje v některých oblastech Francie: Laslett zde přejímá francouzský termín „Frèresches“.¹⁹

Na Laslettovy závěry navázal Michael Mitterauer, když definoval jednotlivé typy evropské rodiny.²⁰ Mitterauerovy rodinné typy se snaží reflektovat nejen strukturu rodiny a uspořádání manželských párů, ale i právní charakter jednotlivých typů soužití. Tzv. jednoduchá rodina (Kernfamilie) odpovídá Laslettově 3. typu, se 4. typem Laslettovy typologie koresponduje Mitterauerova rozšířená rodina. Struktury zahrnující více než jedno rodinné jádro jsou označeny jako komplexní rodiny, přičemž jsou odlišovány tři podtypy: a) rodina s výměnkem (Ausgedingefamilie), jež odpovídá typu 5a u Lasletta, b) rodina kmenová (Stammfamilie, famille souche,

18 Peter Laslett – Richard Wall (ed.), *Household and Family in Past Time*, Cambridge 1972, s. 1–86.

19 „If no parent or other member of an earlier generation is present, and the siblings are connected entirely through the filial linkage of each to a conjugal unit no longer represented in the household, then the arrangement is given the title *frèreche*, adopted from the French.“ Citováno dle P. Laslett – R. Wall (ed.), c. d., s. 30.

20 Michael Mitterauer, *Historisch-antropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangswesen*, Wien – Köln 1990, zejména s. 26–31.

Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba?

stem family), jejíž struktura koresponduje s Laslettovým typem 5b, c) tzv. joint-family, vyznačující se kombinací linearity a laterality v uspořádání manželských párů (autorita zde spočívá v rukou starší generace zastoupené jedním manželským párem, jemuž jsou podřízeny manželské páry ženatých synů hlavy rodiny).

Obecně lze říci, že výše uvedená typologie byla zformulována vlastně v návaznosti na starší terminologii sociologů z poloviny 19. století, především Le Playův pojem „famille souche“ (Stammfamilie, rodina kmenová) a Riehlův pojem „das ganze Hauss“ (celý dům). Tito autoři spatřovali v návratu k těmto idealizovaným institucím tradiční společnosti lék na problémy své doby: sociální krizi a nestabilitu zapříčiněnou moderní industrializací, individualismem a rozkladem tradičních forem života.²¹ Romantické pojetí Frédérica Le Playe a Wilhelma Heinricha Riehla se sice z těchto pojmů ve 20. století do značné míry vytratilo, ale výrazů samotných se užívá nadále coby výstižných kategorií, popisujících určitý typ rodinného života v předprůmyslové společnosti. Na podobnost novějších rodinných typologií s původními termíny zmíněných sociologů upozorňuje např. M. Mitterauer, A. Gestrich či R. Dürr.²²

Jak už bylo řečeno, řada historiků se ve snaze vystihnout charakter forem rodinného soužití v tradiční společnosti, které – na rozdíl od moderní rodiny – není určováno příbuzenským vztahem mezi rodinnými příslušníky, začala v návaznosti na starší autory vracet k pojmu „celého domu“ (ganzes Haus).²³ Tento pojem je doložitelný (např. v dobových kázáních) již pro 18. století, ale jako sociologický termín jej zavedl až v druhé polovině 19. století W. H. Riehl. Zatímco však výraz „celý dům“, tak jak byl užíván v 18. století, neobsahuje žádné a priori pozitivní konotace (anonym z počátku 18. století dokonce pokládá, vzhledem ke zkaženosti tehdejších čeledinů a děveček, společné soužití hospodářovy rodiny s nepříbuznou čeledí za něco škodlivého a nepřírozeného a velebí prostou příbuzenským poutem spojenou rodinu bez služebnictva, která své vlastní děti do služby neposílá), Riehl předkládá prostřednictvím stejného pojmu romanticko-idylický obraz jakési „přírozené“ instituce, která je projevem „zdravého selského hospodářství“.²⁴

Do sociálního dějepisu uvedl pojem „das ganze Haus“ v návaznosti na Riehlovo pojetí německý historik Otto Brunner. Brunner však odmítl Riehlovu sentimentální stylizaci celého domu a chápe ho jako jednotný princip života a hospodářství předprůmyslových společností („einheitliches Wirtschafts- und Lebensprinzip

21 Michael Mitterauer – Reinhard Sieder, *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie*, München 1977, s. 46–49.

22 M. Mitterauer – R. Sieder, c. d. 1977, s. 46–49; Andreas Gestrich, *Geschichte der Familie*, Neuzeit, in: A. Gestrich – J. U. Krause – M. Mitterauer, *Geschichte der Familie*, Stuttgart 2003, s. 364–386; Renate Dürr, *Mägde in der Stadt. Das Beispiel Schwäbisch Hall in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt a. M. – New York, 1995, s. 11–21.

23 Nejnověji srov. R. Dürr, c. d., 1995, s. 11–21. V podobném smyslu užito v angličtině termínu „houseful“, srov. Peter Laslett, *Household and Family in Past Time*, Cambridge 1972, s. 36–39.

24 Srov. R. Dürr, c. d., s. 10–12. Srov. též: M. Mitterauer – R. Sieder, c. d., 1977, s. 29–31.

vorindustrieller Gesellschaften“)²⁵ a instituci propojující morálku a ekonomii. Preindustriální společnost se podle O. Brunnera v tomto ohledu liší od moderní průmyslové společnosti.²⁶

Současný sociální dějepis má sklon užívat termínu „celý dům“ jako analytické kategorie, kterou je historik oprávněn zavést coby nástroj popisu minulé skutečnosti, přestože se ve zkoumané době takového výrazu neužívalo. V tomto duchu zachází s pojmem „das ganze Haus“ německá historička Renate Dürr: zřetelně si uvědomuje mnohvrstevnatost tohoto pojmu, která do značné míry představuje nebezpečí nejednoznačnosti a rozpornosti v jeho uplatnění. Využívá však kategorii celého domu jakožto jednoty sociální, hospodářské a náboženské (Lebens-, Wirtschafts- und Religiónseinheit) k odkrytí konfliktního potenciálu v ní obsaženého.²⁷

Z výše uvedeného vyplývá postupné zesilování snahy napojit různé „objektivní“ ukazatele spojené s rodinným životem, jako je průměrný sňatkový věk, míra definitivního celibátu, specifická manželská plodnost, počet a konfigurace koresidujících manželských párů apod. na problematiku kulturních dějin.

Starší historickodemografická literatura se snažila rozšířit demografický rámec výkladu o aspekty ekonomické: od 40. let 20. století se autoři typu Pierre Gouberta zaměřovali na zjišťování korelací mezi demografickými poměry a ekonomickou situací (např. Goubertem shledaná souvislost mezi růstem obilních cen a růstem úmrtnosti v Beauvais).²⁸ Pracovalo se převážně s malými vzorky populace, takže studie měly v podstatě regionální ráz a využívalo se zejména pramenů evidenční povahy. Trendy v oblasti historie se posunuly v průběhu 50. a 60. let směrem ke zkoumání základních demografických ukazatelů (mortalita, natalita), charakteru mechanismů uvnitř demografického systému (studium průběhu demografických krizí) a věkové a pohlavní skladby populace. Vycházelo se při tom z velkých vzorků ve snaze činit závěry s obecnější platností.

25 Otto Brunner, *Das „ganze Haus“ und die alteuropäische Ökonomik*, in: *Neue Wege der Verfassungsgeschichte und Sozialgeschichte*, 2. vyd., Göttingen 1968, s. 103–127, citováno podle R. Dürr, c. d., s. 15.

26 Toto Brunnerovo pojetí celého domu jako instituce spojující ekonomický a nábožensko-etický rozměr a představující zároveň základní princip tradiční předprůmyslové společnosti vykazuje shodné rysy s pozdějším oceňováním role domácnosti v tradiční společnosti u Petera Lasletta. Podle P. Lasletta došlo na počátku industriální sféry k „disociaci rodiny a podniku“, tj. k oddělení intimní rodinné sféry, postavené na principu příbuzenství, a výrobní sféry (např. dílny) v rámci domácností, což vedlo k posunu v chápání služebnictva (od osob všestranně integrovaných do domácnosti k pouhým zaměstnancům, jejichž vztah k hospodáři pozbyl emocionálního rozměru) a ve svých důsledcích ke ztrátě sociální stability ve společnosti. Rovněž Brunner klade důraz na skutečnost, že moderní společnost se od společnosti předprůmyslové liší právě v absenci celého domu jako instituce spojující příslušné osoby nejen ekonomicky, ale i morálně. Srov. Peter Laslett, *The World We Have Lost*, London 1965.

27 Renate Dürr, *Mägede in der Stadt. Das Beispiel Schwäbisch Hall in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt a. M. – New York, 1995, zejména s. 11–22.

28 Pierre Goubert, *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 á 1730*, Paris 1958.

Ovšem již během 50. let se v historické demografii začaly uplatňovat mikroanalytější přístupy, které předznamenaly trendy 70. a 80. let: francouzský demograf Louis Henry spolu s Michelelem Fleuryem podrobně propracovali metodiku, na jejímž základě bylo možné z matriční evidence získávat cenná data o populaci příslušné farnosti.²⁹ Ty pak posloužily k výpočtu různých demografických ukazatelů, především manželské plodnosti. Tzv. metoda rekonstrukce rodin z matrik umožnila na poměrně úzkém okruhu osob rozkrýt charakter demografického chování sledované populace. Byla tím poprvé vytvořena svébytná historikodemografická metoda, která se ukázala být všeobecně nosnou pro studium režimu reprodukce obyvatelstva. A přestože v reakci na její vysokou pracnost a časovou náročnost byly záhy navrhnuty – především ze strany Cambridžské skupiny pro dějiny populace a sociálních struktur – jiné metody pro využití matriční evidence (tzv. agregativní metoda),³⁰ zůstává Henryho metoda rekonstrukce rodin z matrik dodnes klíčovým pracovním postupem historických demografií.

Studium populace a instituce rodiny se pod vlivem historické antropologie a kulturní historie zřetelněji přiklonilo k mikroanalytickým postupům až v 70. a 80. letech minulého století. Při studiu rodiny a jejího demografického rámce se před rozsáhlými kvantitativními výzkumy opět dala přednost menším vzorkům obyvatelstva (např. obyvatelstvu jedné farnosti); po metodické stránce se pak uplatňovaly komparativní postupy a hledaly se příčiny odlišnosti mezi jednotlivými soubory. Uvedené postupy jsou zřetelné např. v německojazyčné odborné produkci. Ať už se jedná o Hanse Medicka, či Jürgena Schlumbohna, příslušející k okruhu göttingenské školy (téma charakteru populace a rodiny v protoindustrializačních oblastech),³¹ anebo o propagátory historickoantropologických přístupů v bádání o sociálních poměrech v době předprůmyslové, Richarda van Dülmena (zejména téma lidové kultury a každodennosti v raném novověku),³² Davida Sabeana (téma příbuzenských aspektů, vztahu mezi vlastnictvím, výrobou a rodinným životem

29 Michel Fleury – Louis Henry, *Des registres paroissiaux à l'histoire de la population: manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*, Paris 1956; Michele Fleury – Louis Henry, *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*, Paris 1965; Eduard Maur, *Na okraj francouzských metod historikodemografického bádání*, *Historická demografie* 2, 1968, s. 72–83; Pavla Horská, *Metody současné historické demografie pro analýzu archivních pramenů*, *Archiv český* 26, 1976, s. 140–148.

30 Pavla Horská – Milan Kučera – Eduard Maur – Milan Stloukal, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990, s. 250–266.

31 Hans Medick, *Weben und Überleben in Laichingen: 1650–1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte*, Göttingen 1996; Jürgen Schlumbohm, *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des osnabrückischen Kirchspiels Belm in der protoindustriellen Zeit, 1650–1860*, Göttingen 1994;

32 Richard van Dülmen, *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit*, Bd. 1: *Das Haus und seine Menschen 16.–18. Jahrhundert*, München 1990 (česky: *Kultura a každodenní život v raném novověku I. (16.–18. století): Dům a jeho lidé*, Praha 1999); *týž, Fest der Liebe. Heirat und Ehe in der früher Neuzeit*, in: R. van Dülmen (ed.), *Armut, Liebe, Ehre. Studien zur historischen Kulturforschung*, Frankfurt 1988.

v 18. a 19. století)³³ a Michaela Mitterauera (téma forem rodinného života v Evropě před nástupem industrializace a proměna charakteru rodiny v 18. a 19. století),³⁴ tito autoři vždy vyvozují svá obecnější tvrzení o povaze rodiny a jejích vazbách na místní ekonomicko-sociální, resp. právní poměry z rozboru a vzájemného porovnávání většího množství vzorků populace či většího množství pramenných zpráv rozličného místního a časového původu. V souvislosti s tím se ve srovnání s 50.–60. lety rozšiřuje okruh kladených otázek: nejde už jen o geografické rozšíření jednotlivých typů rodin, resp. domácností či míru platnosti principu neolokálního. Studované oblasti jsou charakterizovány i z hlediska míry definitivního celibátu, popř. z hlediska míry kojenecké úmrtnosti a specifické manželské plodnosti.

V tomto duchu se francouzský historik Jacques Dupâquier vyslovuje k povaze tzv. starého demografického režimu jakožto „demografického systému evropských populací před zobecněním prevence porodů“, byt vyvozuje svá tvrzení především ze studií pro francouzské prostředí v 17. a 18. století.³⁵ Starý demografický režim charakterizuje jako směs vitality, spočívající v silné manželské plodnosti, a křehkosti, jejímž znakem byla vysoká úmrtnost. Ta byla dána jednak všeobecně vysokou úmrtností, která postihovala hlavně dětskou složku populace (a to zejména děti do 1 roku věku), jednak vysokou citlivostí tohoto demografického systému na četné poruchy hospodářského vývoje (neúroda, růst cen potravin), jež se zpravidla projevila jako demografická krize. Autor uvádí jednotlivé demografické charakteristiky tohoto režimu reprodukce obyvatelstva: vysokou míru sňatečnosti (8–9 sňatků na 1000 obyvatel za rok), pozdní sňatkový věk (u žen kolem 25 let, u mužů kolem 27 let), který limitoval míru manželské plodnosti a určoval počet porodů v rodině při průměrném meziprodním intervalu 2 roky (vdaná žena absolvovala během trvání manželství průměrně 8 porodů, ovšem v důsledku vysoké kojenecké a dětské úmrtnosti přežilo dětský věk pouze 5 až 6 potomků). Dále je pro tento režim typický, tvrdí Dupâquier, relativně vysoký podíl osob (kolem 10 %), které během svého života nikdy do manželství nevstoupily. Ačkoliv je zřejmé, že Dupâquierovy závěry nelze bez dalšího vztáhnout ani na poměry celoevropské, a dokonce ani na poměry západoevropské, v jejichž rámci je opakovaně zjišťována vysoká variabilita jednotlivých demografických ukazatelů, přesto představuje Dupâquierův pokus o obecnou charakteristiku demografického rámce života lidí v 16.–18. století významnou ukázkou ambice vykročit z užšího demografického rámce a vtáhnout do výkladu i otázky, jež mají i rozměr sociálně-ekonomický a kulturní (rozšířenost staropenství a staromládenectví).

33 David Warren Sabean, *Property, Production and Family in Neckerhausen, 1700–1870*, Cambridge 1990; týž, *Kinship in Neckerhausen, 1700–1870*, Cambridge 1998;

34 Michael Mitterauer, *Historisch-antropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen*, Wien – Köln 1990; týž, *Familie und Arbeitsteilung. Historisch vergleichende Studien*, Wien 1992.

35 Jacques Dupâquier, *Pour la démographie historique*, Paris 1984, s. 72–73.

Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba?

V podobném duchu je koncipována např. i práce Jürgena Schumbohma opírající se o podrobnou analýzu populačního chování obyvatelstva vestfálské farnosti Belm, která byla v sociálně-ekonomické rovině zasažena procesem protoindustrializace.³⁶ Porovnáním se vzorkem populace wüttemberské farnosti Laichingen, jež díky významnému zastoupení domácího plátenictví nesla rovněž rysy protoindustrializačního regionu, dospěl J. Schlumbohm v návaznosti na A. Imhofa³⁷ k vyslovení hypotézy o dvou vzorcích chování ve vztahu k novorozencům před nástupem industrializace. Na jedné straně jde o systém „vážení si života“, typický pro Belm, na druhé straně o systém „mrhání životem“, jehož prvky jsou příznačné pro Laichingen. Pro prvně jmenovaný model chování je typická nízká míra kojenecké úmrtnosti, delší meziporodní intervaly a delší doba kojení novorozenců, naproti tomu druhý ze systémů se vyznačuje krátkými meziporodními intervaly, kratší dobou kojení a vysokou mírou kojenecké úmrtnosti. Protože oba vzorky populace jsou spjaty s podobným, domácími průmysly poznamenaným typem ekonomiky, nelze napojit jeden nebo druhý charakterizovaný systém pouze na jistý ekonomicko-sociální rámec života a nutno se posunout na pole kulturně dějinné interpretace. Mentalita obyvatelstva plynoucí z odlišného kulturního vývoje obou sledovaných populací má tedy v tomto výkladu větší váhu pro průběh demografického chování nežli hospodářsko-sociální poměry.

Od 80. let se historická demografie stýká s mnoha tématy z oblasti dějin kultury, majícími významný vliv na metodiku oboru. Důležitou roli ve formulování konkrétních badatelských úkolů sehrály kulturně dějinné teorie, které se snaží vystihnout vývojové tendence v kultuře: jednak obecnější teze německého sociologa Norberta Eliase o postupném procesu civilizace v dějinách lidstva,³⁸ jež spočívá ve zniterňování původně vnějších zákazů a příkazů, zvyšování prahu citlivosti a růstu schopnosti sebekontroly člověka, jednak speciálnější teze o povaze evropského raně novověkého vývoje, které by se daly chápat jako ozvuk Eliasových teorií. Mám zde na mysli především Schindlerovu tezi o disciplinaci lidové kultury³⁹ a van Dülmenovu tezi o zcírkevnění uzavírání sňatků.⁴⁰ N. Schindler vykládá proces disciplinace v sociálním jednání lidí během 16.–18. století jako postupné prosazování povědomí o závaznosti a hodnotové (zejména náboženské) relevanci veškerého jednání

36 Jürgen Schlumbohm, *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des osnabrückischen Kirchspiels Belm in der protoindustriellen Zeit, 1650–1860*, Göttingen 1994;

37 Arthur E. Imhof, *Unterschiedliche Säuerligsterblichkeit in Deutschland, 18. bis 20. Jahrhundert – warum?*, in: *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft* 7, 1981, s. 343–382.

38 Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*, Basel 1939 (2. vyd. Frankfurt a. M. 1976), srov. též J. Šubrt, *Civilizační teorie Norberta Eliase*, Praha 1996.

39 Norbert Schindler, *Widerspenstige Leute. Studien zur Volkskultur in der frühen Neuzeit*, Frankfurt a. M. 1992.

40 Richard van Dülmen, *Gesellschaft der Frühen Neuzeit. Kulturelles Handeln und sozialer Prozess*, Wien – Köln – Weimar 1993.

člověka. Podobně R. van Dülmen: na základě zjištění, že ještě v 16. století byl dle všeobecného mínění pro uzavření manželství konstituující veřejný slib manželství a jeho církevní stvrzení – pokud k němu vůbec došlo – bylo až záležitostí druhotnou, dochází Dülmen k závěru, že v průběhu 16. a 17. století se podařilo jak katolické církvi, tak církvím protestantským prosadit v laické kultuře představu o církevním obřadu jako jedině akceptovatelné formě uzavření manželství. Zatímco v 15.–16. století nebylo veřejností morálně nijak problematizováno sexuální soužití dvou osob, které sice ještě nedostaly církevní požehnání, ale vzájemně si daly manželský slib, v 18. století by bylo v lidovém prostředí takové jednání nahlíženo jako hříšné, nemravné a sociálně diskvalifikující.

V rámci tematizace jednotlivých rysů raně novověké kultury je tendence chápat určité demografické chování jako indikátor výše uvedených procesů. Např. Susanna Burghartz sleduje v reformační Basileji 20. a 30. let 16. století odstup mezi manželským slibem a uzavřením manželství v církevním sboru; rychlé zkracování tohoto intervalu je jí známkou úspěchu reformátorů v prosazování církevně stvrzeného manželství jako jediného legitimního místa pohlavního styku.⁴¹

Vysokou vypovídací hodnotu z hlediska kulturních dějin může mít i podíl předmanželských koncepcí, resp. nemanželských porodů.

Ilegitimitu nahlíží jako významný kulturní fenomén např. Peter Laslett⁴² nebo Michael Mitterauer.⁴³ Jürgen Schlumbohm sleduje závislost mezi počtem nemanželských porodů, resp. předmanželských koncepcí a konfesijní příslušností matky, resp. rodičů a shledává silnou tendenci k předmanželským počtům a následně legitimizaci potomků zejména u konfesijně smíšených párů (dokonce platí, že čím je konfesijně heterogenních svazků v populaci méně, tím vyšší je podíl předmanželských koncepcí u těchto párů).⁴⁴

Rolf Sprandel na základě zpráv z aristokratického prostředí usuzuje, že v pozdním středověku mohla být až třetina všech dětí nemanželského původu a že i církev byla k nemanželským dětem vcelku shovívavá. Tendence diskriminovat všechny osoby narozené mimo manželství se u církve začala objevovat především po vytvoření učení o manželské svátosti, tedy od 12. století, přičemž je doložitelné, že podstatně více vycházeli vstříc těmto církevním postojům příslušníci nižších

41 Susanna Burghartz, *Jungfräulichkeit oder Reinheit? Zur Änderung von Argumentationsmuster vor dem Basler Ehegericht im 16. und 17. Jahrhundert*, in: R. van Dülmen (ed.), *Dynamik der Tradition. Studien zur historischen Kulturforschung IV.*, Frankfurt a. M. 1992.

42 Peter Laslett, *Introduction: Comparing Illegitimacy over Time and between Cultures*, in: P. Laslett – K. Oosterveen – R. M. Smith (eds.), *Bastardy and its Comparative History*, London 1980, s. 1–64; též, *Long Term Trends in Bastardy in England*, in: *Family Life and Illicite Love in Earlier Generations*, Cambridge 1977.

43 Michael Mitterauer, *Ledige Mütter. Zur Geschichte illegitimer Geburten in Europa*, München 1983; též, *Illegitimität in Europa. Historische Bedingungen in Familienverfassung, Wertesystem und Arbeitsorganisation*, in: E. W. Müller (Hg.), *Geschlechtsreife und Legitimation zur Zeugung*, Freiburg 1985, s. 551–682.

44 Jürgen Schlumbohm, *Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des osnabrückischen Kirchspiels Belm in der protoindustriellen Zeit, 1650–1860*, Göttingen 1994, s. 123–140.

měšťanských vrstev nežli aristokracie a městský patriciát: v těchto vrstvách byla ilegilitimita běžným jevem ještě na počátku novověku.⁴⁵ V tomto případě je klesající podíl nemanželských dětí směrem k novověku chápán jako indikátor postupného prosazení (církevně požehnaného) manželství coby jediné legitimní instituce k plození a výchově dětí.

Ve své studii o vytváření mateřského citu vůči dětem v průběhu 18.–20. století klade autor Eduard Shorter do souvislosti nechtěnost nemanželských dětí a jejich vyšší úmrtnost ve srovnání s manželskými dětmi.⁴⁶ Shorter tvrdí, že děti narozené v manželství byly chtěné, a tudíž bylo o ně lépe pečováno, což se promítlo do jejich nižší úmrtnosti. Rozdíl v míře úmrtnosti mezi dětmi manželskými a nemanželskými je zde tudíž presentován jako příznak mateřského citu vůči chtěným manželským dětem. Jako doklady slabého mateřského citu v tradiční evropské společnosti bývají uváděny i hodnoty dětské a kojenecké úmrtnosti vůbec, resp. brzký odchod dětí z domu, ovšem k tomu se autor staví spíše kriticky, protože má za to, že samy o sobě ještě nesvědčí o absenci mateřské lásky vůči dětem.

Toto zhodnocení demografických údajů v obecném kulturně dějinném výkladu se objevuje např. u André Burguièrea, když ve výkladu o proměně vztahu k sexualitě hovoří o třech etapách: a) 15. a 16. století (do roku 1560) má za období permisivivity a relativní volnosti v otázkách předmanželské sexuality, ovšem s tím, že tato volnost byla vůči ženám spíše násilím, nikoliv rovností, b) období po Tridentském koncilu až do roku 1740 se vyznačovalo podle Burguièrea striktností v otázkách mimomanželské sexuality, která vedla k poklesu nemanželských porodů, c) od roku 1740, kdy se začal prosazovat ideál lásky jako základu manželství, pak došlo k dalšímu uvolnění v tomto směru a podíl ilegilitimních dětí opět narostl.⁴⁷

Otázka ilegility se překrývá i s tématem infanticidia. Vraždy nemanželských dětí jsou sice z hlediska demografického jevem dosti okrajovým, nicméně z hlediska kulturně historického velmi zajímavým. Studium dějinného rámce fungování raně novověké rodiny se tu přesouvá na pole trestněprávních dějin a dějin kriminality. Pojednání této otázky lze najít např. u Richarda van Dülmena⁴⁸ nebo u Daniely Tinkové.⁴⁹

45 Rolf Sprandel, Die Diskriminierung der unehelichen Kinder im Mittelalter, in: J. Martin – A. Nitschke (Hg.), Zur Sozialgeschichte der Kindheit, Freiburg – München 1986, s. 487–502.

46 Eduard Shorter, Die grosse Umwälzung in den Mutter-Kind-Beziehungen vom 18. bis zum 20. Jahrhundert, in: J. Martin – A. Nitschke (Hg.), Zur Sozialgeschichte der Kindheit, Freiburg – München 1986, s. 503–524.

47 Srov. překlad do němčiny z francouzského originálu Histoire de la famille (vyd. 1986): André Burguière – François Lebrun, Der Priester, der Fürst und die Familie, in: A. Burguière – Ch. Klapisch-Zuber – M. Segalen – F. Zonabend (Hg.), Geschichte der Familie, sv. 3 (Neuzeit), Kapitel 2, Frankfurt a. M. 1997, s. 119–194.

48 Richard van Dülmen, Frauen vor Gericht. Kindsmord in der frühen Neuzeit, Frankfurt 1990.

49 Daniela Tinková, Předcházet či trestat? Problém infanticidia v osvětské společnosti, Český časopis historický 1/2003, s. 27–76. Dále k tématu ilegility táž, Ilegilitimita a „nová ekonomie života“ v osvětské Habsburské monarchii. Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální

Historická demografie je prostřednictvím tématu rodiny napojitelná i na problematiku hospodářských a sociálních dějin: v odborné literatuře je vedle poměrně nového tématu sociální mobility⁵⁰ frekventována zejména otázka vazeb mezi demografickým režimem a rodinnými formami na straně jedné a sociálně-ekonomickým jevem zvaným protoindustrializace na straně druhé.

Do světového hospodářského a sociálního dějepisectví zavedl pojem „protoindustrializace“ americký historik Franklin F. Mendels ve snaze systémově popsat ekonomicko-sociální fenomén předcházející moderní kapitalistickou industrializaci.⁵¹ Protoindustrializaci charakterizoval jako rychlý růst tradičními formami organizované, tržně zaměřené a převážně venkovské industrie v některých evropských zemích v 16.–18. století. V oblastech, kde se vedle agrární produkce zaměřené na místní spotřebu začala „zahušťovat“ podomácky provozovaná rukodělná průmyslová výroba (autor užívá charakteristiku „industrializace bez mechanizace a urbanizace“), mohl se podle Mendelse později za určitých podmínek vyvinout moderní tovární průmysl: protoindustrializace mu připravila sociální a demografické podmínky rozvoje.⁵²

Již Mendels si povšiml specifických rysů demografického chování populace v oblastech s vysokou koncentrací domáckého řemesla, ale tuto rovinu protoindustrializace systematicky pojednali až göttingenští historici Peter Kriedte, Hans Medick a Jürgen Schlumbohm v rámci svého modelu protoindustrializace.⁵³ Demografické chování v protoindustrializačních oblastech je podle Hanse Medicka charakteristické vysokým tempem růstu, daným vysokou manželskou plodností. Vysokou míru fertility určují jednak relativně krátké meziporodní intervaly, jednak dlouhé trvání manželství, které je důsledkem nízkého sňatkového věku. Pravděpodobnost zapojení do reprodukčního procesu je vysoká: jen malému procentu

pěčí na prahu občanské společnosti, Historická demografie 27, Praha 2003; táž, Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa, Praha 2004.

50 Např. Alice Velková, Výzkum sociální mobility na příkladu generace narozené v letech 1791–1800 na panství Štáhlavy, Historická demografie 27, Praha 2003, s. 173–224.

51 Franklin F. Mendels, Industrialization and Population Pressure in Eighteenth-Century Flanders. A Thesis submittel in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (Economics), Wisconsin 1970. Mendelsova disertační práce byla jako celek publikována až roku 1981 v New Yorku pod uvedeným názvem. Srov. týž, Proto-industrialization: Theory and Reality. General Report, in: Eight International Economic History Congress Budapest 1982 – A „Themes“, Budapest 1982.

52 Přehled o průběhu diskuse nad fenoménem protoindustrializace podává Milan Myška, Protoindustrializace (Čtvrtstoletá bilance jednoho historiografického paradigmatu), Český časopis historický 4, Praha 1994.

53 Peter Kriedte – Hans Medick – Jürgen Schlumbohm, Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus, Göttingen 1977. Později titíž autoři provedli bilanci diskuse, která se rozvinula po vydání jejich předešlé práce, srov. Sozialgeschichte in der Erweiterung – Proto-Industrialisierung in der Verengung? Demographie, Sozialstruktur, moderne Hausindustrie: eine Zwischenbilanz der Proto-Industrialisierungs-Forschung I, II, Geschichte und Gesellschaft 18, 1992, s. 70–87, 231–255.

Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba?

osob je osudem definitivní celibát. Úmrtnost (a to i dětská a kojenecká) obvykle nepřekračuje běžnou míru v porovnání s klasickými agrárními oblastmi, což je nezbytný předpoklad pro to, aby se celkově populace dlouhodobě rozrůstala. Z hlediska charakteru forem rodinného života platí, že pro oblasti s vysokým podílem domácího řemesla je typická jednoduchá domácnost tvořená zpravidla nukleární rodinou.

Platnost uvedeného modelu ověřoval Medick na konkrétním případě protoindustrializačního regionu, kterým byl wüttemberský Laichingen. Ovšem už Schlumbohmovy poznatky ze studia demografických a sociálních poměrů ve vestfálské farnosti Belm, nesoucí podobné ekonomicko-sociální rysy jako Laichingen, ukázaly, že je poměrně problematické hovořit o jednotném modelu demografického chování v protoindustrializačních oblastech: ve vestfálském Belmu byl shledán podstatně vyšší sňatkový věk. Z odlišné míry kojenecké úmrtnosti a delších mezirodinných intervalů pak J. Schlumbohm usoudil na opodstatněnost teze o dvou demografických systémech s odlišným postojem k (dětskému) životu, o níž byla řeč v předchozích odstavcích.

Přes stále zřetelnější fakt, že průběh demografického a sociálního chování napojeného na industrializaci je v rámci Evropy velmi diferencovaný, zůstává tento fenomén velkou výzvou pro sociální dějepis⁵⁴ a při studiu českých sociálních poměrů v raném novověku ho nelze obejít či pominout.⁵⁵ Jedním z ústředních problémů svého studia učinil téma protoindustrializace projekt „Soziale Strukturen in Böhmen“, který probíhal v 90. letech a do něhož se zapojila řada badatelů z Čech a Rakouska.⁵⁶ Na základě zpracování vybraného okruhu pramenů k hospodářským a sociálním dějinám (především Berní ruly, Tereziánského katastru a obyvatelských soupisů, z toho především Soupisu podle víry) pro soubor panství, která pro období raného novověku reprezentují geograficko-klimaticky a ekonomicky různorodé typy regionů v Čechách, se tento podnik pokusil zhodnotit dlouhodobé trendy v sociálním rozvrstvení obyvatelstva a zohlednit při tom odlišnosti ve vývoji jed-

54 Zájem o problematiku protoindustrializace pokračoval v 90. letech, srov. Sheilagh C. Ogilvie – Markus Cerman (ed.), *European proto-industrialization*, Cambridge 1996; Sheilagh C. Ogilvie, *Proto-industrialization in Europe*, in: *Continuity and change* 8, 1993, s. 169–175.

55 Z regionálních studií tematizujících v nedávné době roli místního domácího řemesla srov. např. Jaroslav Čechura, *Broumovsko 17. století – neznámá kapitola evropské protoindustrializace*, in: *Historický obzor* 6, Praha 1995, s. 223–228; týž, *Broumovsko 1615–1754: nový rozměr evropské protoindustrializace*, in: *Časopis Národního muzea* 164, 1995, s. 61–88.

56 Výsledky projektu „Soziale Strukturen in Böhmen“ shrnuje sborník: M. Cerman – H. Zeitlhofer (Hg.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert*, Wien – München 2002. Kromě toho byla publikována celá řada dílčích studií na stránkách českých odborných periodik, především časopisu *Historická demografie*. Srov. např. Josef Grulich – Herrman Zeitlhofer, *Migrace jihočeského obyvatelstva v období před třicetiletou válkou a po jejím ukončení*, *Historická demografie* 22, Praha 1998, s. 79–105; Alice Klášterská, *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a první polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Lhůty u Stáhlav)*, *Historická demografie* 21, Praha 1997, s. 95–132.

notlivých regionů v závislosti na tamních hospodářských poměrech. Vedle dílčích studií pro jednotlivá panství vznikly v rámci projektu i souhrnné studie z pera Markuse Cermana, Eduarda Maura a Hermanna Zeitlhofera, zobecňující sebrané poznatky a načrtávající směry sociálního vývoje v raně novověkých Čechách.⁵⁷

Vedle problematiky kulturních a ekonomicko-sociálních dějin lze historicko-demografická témata propojit i s problematikou právních dějin: v prvé řadě se nabízí možnost osvětlit prostřednictvím demografických dat a studia rodiny otázku reálného dopadu institucí tzv. druhého nevolnictví na život poddaných, především na jejich sociální a geografickou mobilitu.

Např. Andreas Gestrich spojuje různé typy majetkové držby v Evropě s mírou dostupnosti sňatku, a tím i s mírou definitivního (sociálního) celibátu. Gestrich rozlišuje tři typy majetkové držby v Evropě: a) oblasti s převahou usedlostí nad 200 ha na východ od Labe (Slezsko, severovýchodní Německo), b) oblasti s platností principu jednonástupnictví („Anerbengebiete“), pro něž je typická držba v rozsahu 20–200 ha (severozápadní Německo, Bavorsko, Habsburská monarchie, Anglie, Skandinávie, částečně jižní Francie), c) oblasti s volnou dělitelností statku („Realteilungsgebiete“), které se vyznačují malými držbami do 20 ha (jižní Německo, Francie, Španělsko, části Itálie). Autor se domnívá, že právě oblasti s fungováním jednonástupnictví vykazují v závislosti na dědickém právu nejvyšší míru definitivního celibátu, protože držba půdy, která v tradiční společnosti do značné míry podmiňovala založení rodiny, zde byla nejméně dostupná. Pro některé alpské země, uvádí Gestrich, se míra definitivního celibátu pohybovala až do počátku 19. století kolem 30–40 %. S tím souvisel i vysoký podíl nemanželských porodů (v 19. století dosahoval v německo-rakouském alpském prostoru místy až 60–80 %!).⁵⁸

Základy tematizace právních aspektů poddanství, potažmo i rodinného života poddaných, položili v české historiografii především Josef Pekař⁵⁹ a Kamil Krofta.⁶⁰ Původní důvěru ve výpovědní hodnotu normativních pramenů (selské řády, patenty, zemská sněmovní snesení apod.), co se zachycení skutečného života poddaných v raném novověku týče, vystřídal postupně pochybnost, zda samotné právní instituce hodnověrně zrcadlí realitu života a vypovídají o tvrdosti dopadu jednotlivých

57 Markus Cerman – Eduard Maur – Hermann Zeitlhofer, *Wirtschaft, Sozialstruktur und Besitztransfer in frühneuzeitlichen gutsherrschaftlichen Gesellschaften in vergleichender Perspektive: Ergebnisse des Projekts „Soziale Strukturen in Böhmen“*, in: M. Cerman – H. Zeitlhofer (Hg.), *Soziale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert*, Wien – München 2002, s. 262–285. Srov. též Markus Cerman – Eduard Maur, *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650–1750*, *Český časopis historický* 4, Praha 2000, s. 737–774.

58 Andreas Gestrich, *Geschichte der Familie, Neuzeit*, in: A. Gestrich – J. U. Krause – M. Mitterauer, *Geschichte der Familie*, Stuttgart 2003, s. 364 n.

59 Josef Pekař, *Kniha o Kosti. Kus české historie*, 4. vyd., Praha 1970; též, *České katastry 1654–1789 se zvláštním zřetelem k dějinám hospodářským a ústavním*, Praha 1916 (2. vyd.: Praha 1932).

60 Kamil Krofta, *Dějiny selského stavu*, Praha 1949.

právních norem na tehdejší prosté lidi. V 50.–60. letech se pozornost právního dějepisu obrátila k původu a podobě tzv. druhého nevolnictví u nás⁶¹ a v této souvislosti začala být věnována větší pozornost majetkovému právu poddaných k nemovitostem. Na evropské úrovni byla velká pozornost dědickému právu, jeho druhům a uplatňování v různých regionech věnována od 60. let.⁶² U nás provedl rekonstrukci poddanského majetkového a dědického práva na základě rozboru gruntovních knih přibližně v téže době Vladimír Procházka.⁶³ Josef Tlapák se zabýval problematikou původu a rozsahu nezákupní držby poddaných v pobělohorských Čechách.⁶⁴ V poslední době se problematikou dědického práva poddaných zabývala např. Dana Štefanová, nejnověji pak Hermann Zeitlhofer.⁶⁵

Otázkám právního rámce života poddaných v podmínkách tzv. druhého nevolnictví, forem soužití mezi vrchností a poddanými či mimoekonomických nástrojů, jimiž vrchnosti v pobělohorských Čechách ovlivňovaly život poddaných, se věnoval v řadě studií Eduard Maur.⁶⁶ Právní postavení poddaných v pobělohorských Čechách a představu o míře finančního a robotního zatížení poddaných, kterou si lze učinit na základě vrchnostenských instrukcí či znění robotních patentů, je pak možno poměřit také s konkrétními případy robotních povinností a s konkrétními projevy sebevědomí poddaných, jak to učinil např. Jaroslav Čechura ve své práci o průběhu nevolnických bouří v roce 1680 na Broumovsku.⁶⁷

V souvislosti s diskusemi o formách a intenzitě raně novověkého nevolnictví v českých zemích, resp. o oprávněnosti zahrnutí českých zemí do evropského prostoru, od dob Georga von Belowa charakterizovaného jako *Gutsherrschaft*, je

61 Do diskuse na toto téma se zapojila celá řada historiků, srov. např. Josef Válka, Druhé nevolnictví a původní akumulace v 16. století, in: Československý časopis historický 6, Praha 1958, s. 316–324; týž, K otázce práva v postavení poddaných, in: Sborník prací filosofické fakulty Brněnské university XI, C 9, Brno 1962, s. 51–66; Alois Míka, Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století, Praha 1960; Josef Petrář, Poddaný lid na prahu třicetileté války, Praha 1964.

62 Srov. cambridgský sborník k tématu rodina a dědictví Jack Goody – Joan Thirsk – Edward Palmer Thompson (ed.), *Family and Inheritance: Rural Society in Western Europe 1200–1800*, Cambridge 1976.

63 Vladimír Procházka, Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století, Praha 1963.

64 Josef Tlapák, K některým otázkám poddanské nezákupní držby v Čechách v 16.–17. století, in: Právně historické studie 19, Praha 1975, s. 177–209.

65 Dana Štefanová, K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v letech 1558–1750, *Historická demografie* 22, Praha 1998, s. 107–144; táž, *Erbschaftspraxis, Besitztransfer und Handlungsspielräume von Untertanen in der Gutsherrschaft. Die Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen 1558–1750 (Sozial- und wirtschaftshistorische Studien 34)*. Wien-München 2009. Hermann Zeitlhofer, *Besitzwechsel und soziale Wandel. Lebensläufe und sozioökonomische Entwicklungen im südlichen Böhmenwald. 1640-1840*. Wien – Köln – Böhlau, 2014.

66 Starší články publikované v českých odborných periodikách v 70. a 80. letech byly souborně vydány vídeňskou universitou. Srov. Eduard Maur, *Gutsherrschaft und „zweite Leibeigenschaft“ in Böhmen. Studien zur Wirtschafts-, Sozial- und Bevölkerungsgeschichte (14.–18. Jahrhundert)*. Sozial- und wirtschaftshistorische Studien 26, Wien – München 2001.

67 Jaroslav Čechura, *Broumovská rebelie*, Praha 1997.

velmi zajímavá též otázka prostorové mobility poddanského obyvatelstva. Podněty evropského bádání o migracích v době preindustriální⁶⁸ začíná od 90. let rozvíjet i české dějepisectví: objevují se prameně založené studie, sledující míru migrací z panství na panství či uvnitř panství a motivy této migrace (pohyb poddaných v souvislosti se sezónními pracemi, dočasnou službou či trvalý odchod z panství v souvislosti se sňatkem, pracovním uplatněním jinde), i první pokusy o syntetické zpracování této problematiky.⁶⁹

Historická demografie je konečně do určité míry napojitelná i na genderová témata, která se i u nás postupně dostávají do popředí zájmu. Lze např. sledovat problematiku specifik a hodnocení ženské práce na selských usedlostech⁷⁰ nebo téma žen v čele domácností v raném novověku⁷¹ (frekvenci ženských domácností, délku setrvání žen v čele domácností, rodinnou situaci uvnitř domácností se ženou v čele apod.).

Je patrné, že mezi jednotlivými tématy a přístupy lze sotva vést nějaké zřetelné dělítko a že jednotlivé aspekty rodinného života – právní, ekonomický, sociální, kulturní či náboženský – se vzájemně prolínají. Uvedený náčrt je pokusem alespoň z části postihnout širokou škálu zorných úhlů, z nichž je problematika rodinného života nahlédnutelná bez toho, že by měl ambice podat vyčerpávající výčet všech stěžejních prací, které k danému tématu v českém a evropském dějepisě vznikly. Jde spíše o nastínění trendů v bádání o rodině, které se v průběhu posledního půlstoletí v historiografii uplatnily. Podrobnější reference o konkrétních pasážích

68 Souhrn literatury k tématu migrací je k dispozici v bibliografii sestavené J. Oltmerem a M. Schubertem, srov. Jochen Oltmer – Michael Schubert, *Migration und Integration in Europa seit der frühen Neuzeit. Eine Bibliographie zur historischen Migrationsforschung*, Osnabrück 2005. K teoretickým problémům studia migrací srov. Jan Lucassen – Leo Lucassen (edd.), *Migration, Migration History, History, Old Paradigms and New Perspectives*, Bern ad. 1997.

69 Problematice migrací v českých zemích v novověku bylo věnováno celé číslo sborníku *Historická demografie*. V jeho rámci se možnostmi a problémy studia raně novověkých migrací v českých zemích zabýval E. Maur. Srov. Eduard Maur, *Problémy studia migrací v českých zemích v raném novověku*, in: E. Maur – J. Grulich (edd.), *Dějiny migrací v českých zemích v novověku, Historická demografie 30, Supplement*, Praha 2006, s. 7–18. V tomto sborníku nalezneme cenné pramenné studie k otázkám pohybu poddanského obyvatelstva v souvislosti se sňatkem či souvislosti migrací s věkem migrujících, např. Josef Grulich, *Sňatkové migrace na jihu Čech (1750–1824)*, s. 19–72; Alice Velková, *Migrace a životní cyklus venkovského obyvatelstva na Štáhlavsku v letech 1750–1850*, s. 73–98. Dále srov. J. Grulich, *Besitztransfer und regionale Mobilität der untertänigen Bevölkerung (Südböhmen 16.–18. Jahrhundert)*, in: Markus Cerman – Robert Luft (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“*. *Sozialgeschichtliche Studien zur Frühen Neuzeit*, München 2005, s. 127–151. Týž, *Migrace městského a vesnického obyvatelstva. Farnost České Budějovice 1750–1824*, České Budějovice 2013.

70 Michael Mitterauer, „Als Adam grub und Eva spann...“. *Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung in vorindustrieller Zeit*, in: B. Bolognese-Leuchtenmüller – M. Mitterauer (eds.), *Frauen-Arbeitswelten. Zur historischen Genese gegenwärtiger Probleme*, Wien 1993, s. 17–42.

71 Srov. např. Sheilagh Ogilvie – Jeremy Edwards, *Ženy a „druhé nevolnictví“ v Čechách na počátku novověku, Historická demografie 22, Praha 1998*, s. 5–49.

Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba?

některých odborných titulů je uvedena v příslušných kapitolách, kde lze užít závěrů jiných autorů jako srovnávacích dat.

Z hlediska metodického mám za vhodné na tomto místě ještě uvést, že ve své práci vycházím z představy raného novověku jako epochy „dlouhého trvání“, která umožňuje chápat celou etapu 16.–18. století v oblasti západoevropského kulturního okruhu jako období utvářené jednotnými sociálními, hospodářskými a kulturními trendy či principy. V konkrétním výkladu se to projevuje užíváním dat z různých místních a časových souřadnic uvnitř tohoto „dlouhého trvání“ jako hodnot vzájemně porovnatelných. Z hlediska demografického jsou tedy předpokládány v zásadě jednotné principy utvářející populační chování obyvatelstva v široké oblasti střední a západní Evropy (jednota tzv. starého demografického režimu). V rámci tohoto přístupu je tedy legitimní srovnávat např. míru definitivního celibátu, jež byla zjištěna pro Francii v 17. a 18. století, s podíly svobodných osob ve vyšších věkových kategoriích v mnou sledovaném vzorku populace na severočeském panství Horní Police v první polovici 18. století anebo postavit vedle sebe hodnoty kojenecké úmrtnosti z vestfálské farnosti Belm z let 1650–1860 a z farnosti Horní Police z let 1709–1729.

1.2 Prameny

1.2.1 Poddanské seznamy

Poddanské seznamy představují jeden z nejvýznamnějších produktů vrchnostenské agendy po třicetileté válce, jehož prostřednictvím je nám dovoleno nahlédnout do sociálních, ekonomických a demografických poměrů na jednotlivých panstvích.

Na většině českých dominií byly poddanské seznamy coby soupisy všech dědičných poddaných vrchnosti každoročně sestavovány v 2. polovině 17. a v 18. století, jejich původ však spadá ještě do doby předbělohorské. Již v první polovině 16. století byly na některých velkých panstvích a državách předních českých rodů s vyspělou patrimoniální správou pořizovány sirotčí registra, z nichž se poddanské seznamy v podobě, jak ji známe z pobělohorského období, vyvinuly.⁷² Evidence poddanských sirotků vyplývala z povinnosti vrchnosti pečovat o osiřelé děti dědičných poddaných do doby jejich dospělosti, a to jak po stránce jejich hmotného zabezpečení, tak po stránce dočasné správy jejich majetku po zemřelých rodičích. K zajištění sirotčí péče se vrchnosti zavazovaly při přijímání slibu člověčenství z úst svých poddaných a svůj závazek zpravidla realizovaly jednak umístěním osiřelého dítěte do péče jiného poddaného, často sirotkova nejbližšího příbuzného (to v případě malých dětí přibližně do věku 10 let), resp. do služby na vlastní sídlo nebo sídlo vrchnostenských úřadů, resp. do služby na poddanský grunt či vrchnostenský dvůr (to v případě starších dětí), jednak správou pozůstalosti po nežijících hospodářích do doby, kdy jejich potomci dospějí a budou schopni převzít dědictví.⁷³ Na menších statcích, kde se do podobné situace dostalo ročně nejvýše několik jednotlivců, nebyla pocítovaná potřeba vést zvláštní evidenci osiřelých dětí, ale na rozsáhlejších panstvích, kde nebylo možno takovou věc zvládnout pamětně, přistupovalo se již před polovinou 16. století k sestavování zmíněných sirotčích register. Sirotci byli povinni dostavit se každoročně v obvyklém termínu do vrchnostenské kanceláře, kde bylo rozhodnuto o jejich „přistavení“ do služby vrchnosti či některému poddanému. Odtud také obvyklé dobové názvy těchto sirotčích register: „Knihy stavění sirotků“, „Knihy stavůňků“, německy „Waisenstellungs-Register“. Právě

72 Podrobnější nástin vývoje sirotčích register v poddanské seznamy podává Josef Křivka, Význam poddanských seznamů pro demografické bádání, Historická demografie 4, Praha 1970, s. 50–58. J. Křivka upozorňuje, že termínu sirotčí registra se před polovinou 16. století užívalo i pro zvláštní typ pozemkové knihy, do níž se zapisovaly inventáře sirotčích statků a pozůstalostí, finanční částky, které byly převedeny do sirotčí truhlice, a jejich postupné vyplácení. Tato evidence pořizená o usedlostech, kde zemřel hospodář, pomáhala zajistit další chod postižených hospodářství, což bylo nejen v zájmu sirotků, ale i samotné vrchnosti, vůči níž mělo každé poddanské hospodářství své závazky. Srov. též Eduard Maur, Základy historické demografie, Praha 1978, s. 64–67. Zde upozorněno, že již v roce 1526 byl vydán příkaz k evidenci všech poddanských dětí na statcích pana Zdeňka Lva z Rožmitálu.

73 Kamil Krofta, Dějiny selského stavu, Praha 1949.

při té příležitosti se sestavovaly jejich jmenné seznamy, do nichž se poznamenalo místo, kde sirotek pobývá, resp. slouží, a některé další související údaje.

Z původních předbělohorských soupisů, platných pro delší časové období, do nichž se v průběhu několika let poznamenávaly nastalé změny, se v druhé polovici 17. století vyvinuly každoroční seznamy. Ty už neevidovaly pouze osiřelé poddanské děti, ale postupně všechny dědičné poddané. Ještě před třicetiletou válkou se většina sirotčích register transformovala v seznamy všech poddanských dětí ve snaze podchytit nejmladší věkové kategorie, které představovaly rezervoár pracovních sil pro vrchnostenské a poddanské hospodářství.⁷⁴ Již v této fázi bylo nezbytné uvést u všech evidovaných dětí i jejich rodiče, nicméně údaj o rodičích byl zatím jen podružný a sloužil k přesné identifikaci zachycené mládeže. Svědčí o tom i to, že věk, zaměstnání či místo pobytu bylo uvedeno jen u dětí, u rodičů nikoliv. Po vestfálském míru se však prosadil typ poddanského seznamu, který evidoval již programově všechny dědičné poddané. J. Křivka vysvětluje postupné rozšíření okruhu osob evidovaných v registrech z výhradně osiřelých poddanských dětí na všechny dědičné poddané sociálně-ekonomickými změnami, způsobenými třicetiletou válkou. Místy citelné úbytky obyvatelstva vedly vrchnosti ke striktnější kontrole pohybu vlastních poddaných a k ambici trvale zaznamenávat přírůstky a úbytky obyvatelstva na svých dominiích.⁷⁵ Pravdou ovšem je, že intenzivnější snahu vrchností dostat pod kontrolu okruh dědičných poddaných, zejména jejich migraci mimo panství, můžeme zaznamenat již v poslední třetině 16. století.⁷⁶ Jejím dokladem jsou sněmovní snešení ze 60. a 70. let, která stanovují jak pro osoby svobodné, tak pro osoby poddané citelné finanční postihy za přechovávání cizích zběhlých poddaných bez výhostních listů.⁷⁷ Tyto tendence uvnitř české stavovské společnosti, které po třicetileté válce vyústily v to, co bývá označováno tzv. druhým nevolnictvím nebo také tělesným (*Leibeigenschaft*) či dědičným poddanstvím,⁷⁸ vedly od konce 70. let 16. století do Bílé hory mimo jiné k pořízení jednorázových jmenných seznamů poddaných na některých

74 J. Křivka, c. d., s. 51.

75 J. Křivka, c. d., s. 52. Právě s proměnou motivace, proč byly seznamy poddaných pořizovány, podle Křivky souvisí i větší pozornost věnovaná evidenčnímu podchycení neosídlených poddaných, ve kterých vrchnosti spatřovaly zásobárnu námezdních sil jak pro námezdní práci na vrchnostenských velkostatkách, tak pro návalové sezónní práce na poddanských gruntech.

76 Eduard Maur, *Základy historické demografie*, Praha 1978, s. 68.

77 Srov. Kamil Krofta, *Dějiny selského stavu*, Praha 1949, zejména s. 196–197. Jde o ustanovení Zemského sněmu z let 1567 a 1575, v rámci nichž byla pokuta pro příslušníky stavovské obce a pro svobodné osoby přechovávající cizí poddané určena na 25 kop, pro osoby poddané, které se dopustily stejného přestupku, na 5 kop grošů českých. Uvedená sněmovní snešení navazují na předpisy Zemského zřízení z roku 1564, kde byly podobné finanční sankce stanoveny poprvé. Článek tohoto druhu se pak znovu opakuje v Obnoveném zřízení zemském (1627) a boji proti přechovávání a přijímání cizích poddaných bez výhostního listu je věnován i císařský patent z roku 1650.

78 K této problematice nejnověji Eduard Maur, *Gutsherrschaft und „zweite Leibeigenschaft“ in Böhmen, Studien zur Wirtschafts-, Sozial- und Bevölkerungsgeschichte (14.–18. Jahrhundert)*, Wien – München 2001. V práci je řada odkazů na další literaturu.

českých panstvích.⁷⁹ Poddanské seznamy z druhé poloviny 17. a z 18. století jsou tak produktem již předválečných tendencí k prohlubování roviny osobní závislosti poddaných na vrchnosti a jejího přerůstání do nevolnictví;⁸⁰ třicetiletá válka se svými důsledky tyto tendence bezpochyby urychlila a vyhrotila.

Poddanské seznamy, v oblastech, kde byla vrchnostenská agenda vedena německy, nazývané *Mannschaftsbücher*,⁸¹ zdomácněly v druhé polovině 17. století na většině panství v Čechách (na Moravě vznikaly podle všeho mnohem sporadičtěji). V tomto období bylo již obvyklé sestavovat seznamy poddaných každoročně a do aktuálního seznamu vnést všechny nastalé změny. Princip, na základě kterého byly poddanské seznamy sepisovány, totiž poddanská příslušnost k té které vrchnosti, zakládá možnosti využití tohoto pramene: seznamy podchycují všechny dědičné poddané bez ohledu na to, zda jsou či nejsou fyzicky na panství přítomni, evidenci naopak logicky unikají osoby, které status poddaných dotyčné vrchnosti neměly (cizopanští poddaní, svobodníci a lidé osobně svobodní). Eduard Maur upozorňuje na nesnáze, které s sebou tento princip evidence nese.⁸² Jednak si můžeme učinit pouze přibližnou představu o tom, kolik lidí a jakého druhu evidenci uniká (např. na základě rozboru zápisů ve farních matrikách, které podchycují takový okruh osob, který se rámcově kryje s populací panství, jehož poddanské seznamy sledujeme: lze si všimat, zda jsou jedinci zmiňovaní v matričních zápisech vedeni zároveň v seznamech, a v dlouhodobější perspektivě vytipovat okruh osob, který dle matriky pochází z panství a přesto v seznamech nefiguruje), a tak poznat, jaká populace na panství ve skutečnosti žila. Tento problém je tím závažnější, čím obvyklejší

79 K nejstarším patří soupis poddaných pro panství Vimperk (1577), město Prachatice (1585) a pro část panství Třeboň (1586), z období po roce 1600 do Bílé hory je poddanských soupisů dochováno již více, např. pro panství Vysoký Chlumeč (1602) nebo Libějovice (1607); podobných soupisů mohla ve své době vzniknout celá řada, pravděpodobně se však nedochovaly. K zpracování a vyhodnocení těchto pramenů srov. Josef Grulich – Hermann Zeitlhofer, *Struktura jihočeských venkovských domácností v 16. a 17. století (Příspěvek k dějinám sociální každodennosti poddaných v období raného novověku)*, *Historická demografie* 23, Praha 1999, s. 31–84. Zejména třeboňský soupis poddaných z roku 1586 byl podroben důkladnějšímu zpracování; srov. Josef Petráň, *Pohyb poddanského obyvatelstva a jeho osobní právní vztahy v době předbřlohorské*, *Československý časopis historický* 5, Praha 1957, s. 52–53 a s. 444–445 (autor sleduje velikost domácností a porovnává věkovou a sociální strukturu třeboňské populace k roku 1586 na straně jedné s populací třeboňského panství, tak jak se jeví na základě Soupisu podle víry z roku 1651, na straně druhé; věkové kategorie však vymezuje velmi netradičně, což znemožňuje další srovnání); E. Čáňová, *Population of the Třeboň dominium (An analysis of the List of Subjects of 1586)*, *Historická demografie* 13, Praha 1989, s. 32–58; též Jan Horský – Miloš Sládek, *Rodinné, sociální a demografické poměry v poddanských vsích na panstvích Třeboň v letech 1586 a 1651*, *Historická demografie* 17, Praha 1993, s. 71–110.

80 V tomto smyslu se vyjadřuje již Kamil Krofta, *Dějiny selského stavu*, Praha 1949, s. 171–286, nejnověji pak Eduard Maur, *Gutsherrschaft und „zweite Leibeigenschaft“ in Böhmen*, *Studien zur Wirtschafts-, Sozial- und Bevölkerungsgeschichte (14.–18. Jahrhundert)*, Wien – München 2001.

81 K rozličným označením poddanských seznamů srov. J. Křivka, c. d., s. 58 (poznámka č. 5).

82 E. Maur, *Základy historické demografie*, Praha 1978, s. 64–67; týž, *Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté*, *Acta Universitatis Carolinae – philosophica et historica* 3, *Studia historica* VIII, Praha 1972, s. 17–19.

Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba?

bylo ve sledované populaci migrovat za službou, za prací či za sňatkem za hranice panství a naopak přijímat imigranty podobného druhu z bližších i vzdálenějších oblastí.⁸³ Kromě toho platí, že mezi poddanými jsou v seznamech vedeni lidé, kteří se na rodném panství nevyskytují dlouhá léta, ba několik desetiletí, a není o nich žádných zpráv. Řada z nich patrně už vůbec nebyla naživu a u těch, kteří přece jen žili, nebylo pravděpodobné, že by se na panství ještě někdy objevili. E. Maur konstatuje tendenci tyto „mrtvé duše“ jednorázově vyřazovat ze seznamu, což při hrubém kvantitativním zpracování seznamů může budit neoprávněný dojem nárůstu úmrtnosti v příslušném roce.

Studiu a rozboru poddanských seznamů, které se po třicetileté válce staly běžnou součástí agendy většiny českých panství, nebyla dosud věnována dostatečná pozornost ani ze strany historické demografie, pro jejíž účely byly poddanské seznamy přece jen několikrát využity, tím méně ze strany sociálního dějepytu či historické antropologie. Na tento ojedinělý typ pramene sice upozorňují v obecné rovině některé syntetizující práce a přehledové studie již od 60. let 20. století⁸⁴ a již od konce 60. let se objevují i pobídky k hojnějšímu využívání a detailnějšímu zpracování poddanských seznamů,⁸⁵ ale podrobnějšího studia, respektive publikace jeho závěrů – především ze zorného úhlu historické demografie (studium proměny věkové a pohlavní struktury) a studia rodinných struktur – se dočkaly v podstatě jen unikátně dochované poddanské seznamy pro panství Třeboň a panství Česká Kamenice.⁸⁶ Přitom J. Křivka hodnotí poddanské seznamy jako prameny, které „pro poznání demografického vývoje v předstatistickém období zaujímají přední místo“, a připisuje jim mimořádnou hodnotu pro řešení některých základních otázek demografického vývoje naší země.⁸⁷ Nověji Helena Smíšková hodnotí pod-

83 Migrace za sňatkem byla již od 16. století spojena s uvolněním z poddanství na jednom panství a vstupem do poddanského poměru na druhém panství.

84 Otto Placht, *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.–18. století*, Praha 1957; Josef Petráň, *Poddaný lid v Čechách na prahu třicetileté války*, Praha 1964; Eduard Maur, *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století*, *Československý časopis historický* 19, Praha 1971, s. 839–870, nověji pak Jana Pražáková, *La reconstruction des familles et les registres des serfs*, *Historická demografie* 13, Praha 1989, s. 25–31.

85 Eduard Maur upozorňoval již v roce 1968 na potřebu souborné evidence seznamů poddaných, k níž se, bohužel, nikdy nepříkročilo, dále srov. Josef Křivka, *Význam poddanských seznamů pro demografické bádání*, *Historická demografie* 4, Praha 1970, s. 50–56.

86 Karel Dudáček – Ludmila Fialová – Pavla Horská – Marie Répásová – Miloš Sládek, *On using the 1661–1839 lists of subjects of the Třeboň dominion to study the age structure of the population*, *Historická demografie* 13, Praha 1989, s. 59–124; Pavla Horská, *Rodinné strategie ve vesnici Záblatí na třeboňském panství (1661–1820)*, *Historická demografie* 17, Praha 1993, s. 131–149; Ladislav Dušek – Ludmila Fialová, *Age structure of the population of Česká Kamenice in 1670–1750*, *Historická demografie* 13, Praha 1989, s. 125–160. Nejnověji poddanské seznamy využity v pracích J. Čechury. Srov. Jaroslav Čechura, „Do Moravy utekl, však on tam ale nezůstane“: k živelné migraci z jižních Čech na Moravu (1700–1750), in: *Časopis Matice moravské*. Roč. 132, č. 1 (2013), s. 43–81; Týž, *Neklidný život obyčejné ženy. Johana Peřková (1703–1745)*, Praha 2015.

87 J. Křivka, c. d., s. 50 a 53. J. Křivka vidí v poddanských seznamech především cenný zdroj informací pro osvětlení otázky reprodukce obyvatelstva s tím, že poskytují možnost sledovat vývoj počtu obyvatelstva

danské seznamy jako pramen, který by mohl vhodně doplnit historickodemografická zkoumání vývoje populace určitého regionu a navrhuje využít poddanských seznamů v kombinaci s matrikami, popř. dalšími prameny evidenční povahy, pro řešení otázek rodinných struktur či sociálních vztahů uvnitř populace.⁸⁸ Při užití poddanských seznamů pro řešení populačních otázek je však nutné mít neustále na paměti, že zkoumáme obyvatelstvo příslušné, nikoliv reálně přítomné, což jistě představuje určitý limit pro využití seznamů historickou demografií. Další možnosti užití tohoto pramene se otvírají na poli zkoumání sociální problematiky. Kromě sledování dobového sociálního členění k určitému datu nabízí periodický charakter soupisů poddaných příležitost zkoumat sociální mobilitu evidovaných osob, tj. změny sociálního postavení během jejich života. Z poddanských seznamů lze jistě posoudit i úroveň geografické mobility na daném panství, zejména míru migrace příslušného poddanského obyvatelstva za hranice panství a její důvody. Dosud nikdy, alespoň pokud je mi známo, nebyly poddanské seznamy důsledně vystaveny otázkám historickoantropologické povahy. A právě v tomto ohledu mohou poddanské seznamy nabídnout zajímavé informace týkající se životního cyklu evidovaných osob, zejména osvětlit problematiku čelední služby, otázky převzetí a předání hospodářství, možnosti zakoupit se, podmíněnosti sňatku převzetím usedlosti apod.⁸⁹

Příčinou dosavadní malé pozornosti tomuto typu pramene je po mém soudu vysoká časová náročnost excerpce dat a obtížná vyhodnotitelnost získaných údajů bez pomoci výpočetní techniky.

i jeho případné strukturální změny. Podobně důležitý význam mají seznamy podle J. Křivky i pro studium věkové struktury poddanského obyvatelstva.

88 Helena Smíšková, Přehled soupisů poddaných ve fondech pobočky Státního oblastního archivu v Děčíně, *Historická demografie* 19, Praha 1995, s. 7–22.

89 Poddanské seznamy využila A. Velková při zkoumání sociální mobility na panství Štáhlavy v první čtvrtině 19. století. Ve své studii se zabývá vedle geografické a sociální mobility tamní populace i různými aspekty životního cyklu (čelední služba, pobyt v učení, odchod na vojnu, vstup do manželství apod.) a vychází při tom především ze soupisů poddaných pro štáhlavské panství z let 1802/3–1817. Tyto seznamy jsou však velmi mezerovité (k dispozici jsou pro léta 1803, 1805, 1809, 1811, 1813, 1817) a nedovolují tak řadu otázek spojených se životním cyklem obyvatelstva panství řešit vůbec (např. délka služby, věk při vstupu do služby, resp. odchodu ze služby), některé jen za pomoci dedukce a spekulace (podíl osob, které sloužily, a naopak těch, kteří se službě vyhnuly). Srov. Alice Velková, Výzkum sociální mobility na příkladu osob narozených v letech 1791–1800 na panství Štáhlavy, *Historická demografie* 27, Praha 2003, s. 173–224.

Poddanské seznamy velkostatku Horní Police

Poddanské seznamy pro panství Horní Police tvoří souvislou řadu bez větších mezer, jejíž drtivá většina je v rámci fondu písemností velkostatku řazena do manipulace Publicum do roku 1799.⁹⁰ Série seznamů začíná rokem 1709 a pokračuje až k roku 1827.⁹¹ Hornopolické seznamy poddaných nepatří k těm nejstarším, které jsou ve fondech děčínské pobočky Státního oblastního archivu Litoměřice uchovány, ale přesto náleží k souborům poddanských soupisů, jež svou vynikající dochovaností již od počátku 18. století představují spíše menšinový jev.⁹² Od zavedení každoročních seznamů v roce 1709 až do 90. let 18. století je kontinuita seznamu porušena pouze v letech 1721, 1726, 1761, 1765, 1776 a 1783. Od 90. let je však mezerovitost již závažná (chybí ročníky 1790, 1791, 1792, pak úsek 1795–1806 a po roce 1810 jsou k dispozici již jen seznamy pro roky 1816/17, 1822 a 1826/27), což omezuje použitelnost tohoto souboru poddanských seznamů na 18. století.

Pro vyhotovení seznamů bylo užito ručního papíru. Starší soupisy poddaných jsou svázané do objemných sešitů o rozměrech přibližně 37 × 23 cm, dobová pevná vazba se objevuje občas až od 60. let 18. století. Většina exemplářů vydržela dodnes bez jakýchkoliv zákroků ve velmi dobrém stavu, některé svazky ze 40. a 50. let si ovšem vyžádaly konzervační nebo i rozsáhlejší restaurátorské zásahy, jelikož byly při nešetřném uskladnění v hornopolickém zámku po roce 1888 zasaženy vlhkostí a plísní. Narušené svazky však již prošly restaurátorskou dílnou: postižená místa byla chemicky ošetřena, rozpadlé části stránek byly doplněny papírovinou do původního tvaru a celý sešit zpravidla opatřen novou koženou vazbou. Fyzický stav celého souboru poddanských seznamů se dá tedy označit za velmi uspokojivý.

Jak bylo v této době obvyklé, vyhotovitelé soupisů užívali kancelářské novogotické kurzívy, titulní nadpis a názvy jednotlivých lokalit jsou napsány kresleným novogotickým písmem, sporadicky se vyskytující latinské termíny pak humanistickou kurzívou. Celý seznam je vždy napsán jednou rukou, ovšem písaři se během let poměrně často měnili.

90 Jedná se o původní řadu, která byla při všech dalších manipulacích a inventarizacích v 19. a 20. století respektována. Na hornopolické seznamy upozornila v odborném periodiku Helena Smíšková, když publikovala přehled poddanských seznamů ve fondech pobočky Státního oblastního archivu v Děčíně. Srov. Helena Smíšková, Přehled soupisů poddaných ve fondech pobočky Státního oblastního archivu v Děčíně, Historická demografie 19, Praha 1995, s. 7–22.

91 Uloženo v SOA Litoměřice, pob. Děčín, fond Velkostatek Horní Police, manipulační systém Publicum do r. 1799, oddíl Politicum stricte, sign. I/1–85, inv. č. 364, kart. č. 57–75.

92 Např. poddanské seznamy pro panství Teplice začínají již rokem 1605, starší jsou i seznamy pro panství Šluknov (od 1662), Jablonné v Podještědí (od 1679), statek Horní Markvartice (od 1682) nebo panství Kláštec nad Ohří (od 1687). Řady poddanských seznamů pro tyto statky jsou však povětšinou dosti mezerovité. Soubory soupisů poddaných pro dalších 17 dominií začínají v porovnání se seznamy pro panství Horní Police později, často až v 19. století. Vůbec nekompletněji dochovaný soubor soupisů představují pak seznamy poddaných pro panství Česká Kamenice z let 1668–1848. Srov. H. Smíšková, c. d., s. 10–20.

S výjimkou nejstaršího poddanského seznamu, který je sestaven pouze pro městečko Žandov a jehož uspořádání nese určité známky nezkušenosti vrchnostenských úředníků s podobným typem písemnosti,⁹³ mají soupisy ustálenou strukturu. Členěny jsou podle jednotlivých lokalit ve stabilním pořadí, uvnitř obcí jsou napřed uvedeni usedlí hospodáři s rodinami, následuje oddíl podruhů („Hausgenossen“) a nakonec skupina vdov a sirotek („Wittwen und Weyssen“).⁹⁴ Usedlá populace je sociálně strukturována na měšťany („Bürger“ – hlavy usedlých domácností v Žandově), sedláky („Bauern“), zahradníky („Gärtner“, resp. někde i „Grosse Gärtner“, „Kleine Gärtner“ a „Mittle Gärtner“) a domkáře („Häussler“).⁹⁵ Sociální kategorii na pomezí mezi usedlými a neusedlými představovali vrchnostensští domkáři („Obrigkeithl. Häussler“), jenž bývali evidováni za usedlými a před podruhy. Ne všechny uvedené kategorie jsou zastoupeny ve všech lokalitách: obvyklá struktura usedlé populace ve větších vesnicích s více než 200 obyvateli zahrnuje sedláky, velkozahradníky, malozahradníky a domkáře, v menších vsích o 100–200 obyvatelích už seznam zpravidla nerozlišuje mezi malo- a velkozahradníky a zná pouze kategorii zahradníků, nejmenší obce s necelými 50 obyvateli postrádají ve své sociální struktuře sedláky a zastoupeni jsou zde pouze zahradníci a domkáři. Vrchnostenské domky se vyskytují pouze v Horní Polici.

V rámci příslušných sociálních kategorií jsou evidováni na jedné straně usedlí hospodáři s rodinami, na straně druhé podružské rodiny či jednotlivci žijící v podruží. Poddanské seznamy pro hornopolické panství až do 70. let 18. století bohužel u osob evidovaných v oddíle podruhů a v oddíle vdov a sirotek neznamenávají, u koho dotyční lidé v podruží přebývají, takže nám není dopřáno poznat kompletní osazenstvo jednotlivých usedlostí.⁹⁶ Struktura celého domu, která je pro

93 Poddanský seznam pro rok 1709 sice odlišuje usedlé hospodáře, které uvádí v první části seznamu, od podruhů („Hernach folgen die Hauss – oder unangesessene Leuth“), ale mezi usedlými je místy evidována podružská rodina a naopak v oddíle podruhů se občas vyskytne i usedlý hospodář s rodinou. Tyto chyby, které se vloudily při sestavování seznamu, jsou odstraněny tak, že příslušníci rodiny, jež do dotyčného oddílu nepatří, jsou spojeni sorkou a je u nich poznamenáno „ist ein Haussgenoss“, pokud omylem figurují mezi usedlými, resp. „ist ein Wirth“, pokud byli nesprávně uvedeni mezi podruhy. V oddíle usedlých pak není zavedeno pročíslování jednotlivých rodin, což ztěžuje orientaci v seznamu.

94 Od 40. let se v seznamech rozlišují „Toppelte Haussleuthe“, čímž jsou míněny podružské manželské páry (novinkou zároveň je jejich pročíslování), a „Einfache Haussleuthe“, které odpovídají vdovám a sirotkům.

95 Zde nutno alespoň letmo upozornit na terminologickou nesrovnalost, která bude podrobněji rozebrána v dalším textu: sociální kategorie užitá v poddanských seznamech (periodických i jednorázových), ale též např. v Soupise podle víry, nekorrespondují s kategoriemi zavedenými Berní roulo. V katastru následují za sedláky ve vesnické hierarchii chalupníci jakožto držitelé středních usedlostí a teprve za nimi zahradníci s nepatrným nebo nulovým výsvkem. V ostatních pramenech jsou naopak zahradníci (pokud se tato kategorie vůbec užívá: není totiž rozšířena zdaleka všude, setkat se s ní můžeme v severních a severozápadních Čechách či ve Slezsku) střední kategorií poddaných, následující hned za sedláky, a nejnižší příčku ve vesnické hierarchii zauímají domkáři, kteří jsou fakticky bezzemci nebo obhospodařují jen nepatrnou rozlohu půdy.

96 V seznamech ze 40. let 18. století se sice začíná objevovat pročíslování podružských manželských párů, ale přidělené číslo v tomto případě sloužilo pouze k lepší a rychlejší orientaci v těch částech seznamu, kde jsou registrováni podruzi. Rozhodně nešlo o číslo, které by odkazovalo k určité usedlé rodině. Poprvé jsou

Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba?

pochození forem života v raném novověku klíčová, nám tak zůstává povětšinou skryta a může být zkoumána až přibližně půl století po období, které jsme podrobili důkladnější analýze. Každá sociální kategorie v obci je zvláště pročišlována s výjimkou jednotlivých skupin zahradníků. I tehdy, pokud v příslušné lokalitě seznam odlišuje velké, malé, resp. střední zahradníky, jsou tito vždy pročišlováni jako celek, přestože tituly „Grosse Gärtner“, „Kleine Gärtner“, resp. „Mittle Gärtner“ tuto skupinu zřetelně člení.

Rodiny usedlých vždy sestávají maximálně z rodičů a dětí (vlastních i nevlastních), nikdy nenalezneme u užší rodiny hospodáře zapsány hospodářovy rodiče, sourozence či jiné příbuzné osoby. I když v praxi zřejmě v řadě případů další příbuzní s hospodářovou rodinou bydleli, jejich právní status podruhů vedl pořizovatele seznamů k tomu, že je zapsali v příslušném oddíle.⁹⁷

U jednotlivých osob je pak uvedeno jméno, věk, popřípadě poznámka o povolání, místě pobytu, vandru, učení, studiích, absolvování povinné služby na vrchnostenském, způsobu obživy či dalších životních osudech. Jméno včetně příjmení je zapsáno pouze u hlavy domácnosti, ostatní rodinní příslušníci jsou zpravidla registrováni jen pod křestním jménem s bližším určením jejich vztahu k hospodáři („sein Weib“, „sein Kinder“, „sein Sohn“ apod.). Pokud se v domácnosti vyskytují děti z předchozího manželství hospodáře, do zápisu v seznamu se to obvykle nijak nepromítne. Pouze malý věkový rozdíl mezi hospodyní a staršími dětmi nás může upozornit, že se nejedná o biologické příbuzné. V případě, že v domácnosti žijí děti z předchozího či z předchozích manželství hospodyně, bývá u nich poznámka „Stift Sohn“, „Stift Tochter“, popř. „von der erste Ehe Jacob Wiessner“, „dieser ist Wiessner genant“ apod. (seznamy však v tomto směru nejsou důsledné). Stejně tak se setkáme s odkazem na otce u osob osiřelých (např. „Christoph Reychenbachs Weyssen“, „Von Seel. Hanss Patzner hinterlassene Tochter“ apod.), což mohou být – a často bývají – lidé dospělí, ovšem mající stále právní a sociální status sirotka, který byl dán tím, že dosud nevstoupili do manželství, nezakoupili se, snad i tím, že jim vrchnost stále ještě zadržuje sirotčí peníze. Tyto případy nalezneme

podruzi a výměnkáři zapsáni přímo v domě, kde fyzicky pobývají, v seznamu z roku 1771: část neusedlých je evidována přímo u rodiny hospodáře, část v oddíle podruhů či vdov a sirotek s poznámkou, u koho dotčný žije (kromě toho jsou v těchto oddílech neusedlých registrovány osoby, které většinou dlouhodobě pobývají mimo panství). V následujících poddanských seznamech se však opět ustoupilo od této formy zápisu a neusedlí jsou stejně jako před rokem 1771 vedeni výhradně v oddíle na konci obce s tím, že u nich bývá poznamenáno (po mém soudu ovšem nikoliv důsledně), u koho pobývají (např. „in Nro 65“).

97 Podobné upřednostnění právní logiky věci před skutečnými formami soužití můžeme najít i v rámci oddílů podruhů: pokud podružská dcera otěhotněla a přivedla na svět nemanželské dítě, byla v rodičovské domácnosti vyškrtána a zapsána na jiném místě oddílu podruhů spolu se svým nelegitimním potomkem. Odděleně od rodičů je pak dále vedena i tehdy, když nechtěné dítě záhy po narození zemřelo. Dotyčná žena totiž definitivně ztratila status dcery a právně se vydělila z rodičovské pravomoci. Je otázka zda toto právní oddělení nutně znamenalo i fyzické odloučení od rodičů. Domnívám se, že nikoliv: dcera pravděpodobně žila dále – ať už s nemanželským dítětem, či bez něj po jeho smrti – u rodičů.

převážně v oddíle „Wittwen und Weysen“, ale v seznamech se občas objevují domácnosti společně hospodařících siroteků i mezi usedlými.

Kvůli přehlednosti a možnosti rychleji evidované osoby sčítat je do zvláštní kolonky přičiněna ke každé žijící osobě jednička. Na konci stránky je vždy proveden mezisoučet a na konci obce je pak zapsán celkový počet poddaných v dané lokalitě (např. k roku 1723 „Summa aller Lebendigen Seelen in Ober Politz 446 Personen“).

Pro kvantitativní zpracování jsem využila nejstarší seznamy pro panství Horní Police z let 1709 až 1729. Nejstarší soupis poddaných, datovaný rokem 1709, eviduje pouze poddané obyvatelstvo městečka Žandova (Sandau), následující seznam pro rok 1710 pro změnu žandovské obyvatelstvo pomíjí a registruje zbývající populaci panství žijící ve vsích Horní Police (Ober Politz), Dolní Police (Nieder Politz), Stouпно (Stauppen), Heřmanice (Hermsdorf), Rané (Morgendorf), Nová Víška (Neudörfel), Novosedlo (Neugrund), Havraní (Rabenstein), Radeč (Schossendorf), Valteřice (Waltersdorf) a Volfartice (Wolfersdorf). Zdá se, že soupis žandovských poddaných, pořízený do zvláštního sešitu s ročním předstihem před soupisem ostatního obyvatelstva, plnil roli jakéhosi testovacího počínu, o čemž svědčí i jeho méně propracovaná struktura. Jeho pořízení nepochybně souvisí se zakoupením statku Žandov kněžnou toskánskou v roce 1708 a s jeho faktickým připojením k polickému statku. Seznam z roku 1710 je pak doplňkem údajů z chybějících lokalit panství a Žandov byl v tomto případě vynechán zcela záměrně. Seznamem pro rok 1711 je pak již zahájena řada seznamů, které obsahují všechny lokality panství. Jednotlivé soupisy nesou na titulní straně pořadové číslo, což usnadňuje orientaci v celém souboru seznamů a umožňuje rozhodnout, které ročníky scházejí. Pro první dvacetiletí existence poddanských seznamů chybí sešit pro tři vzájemně nesouvisející roky, avšak pouze ve dvou případech vznikla mezera zkázou či ztrátou seznamu pro příslušný rok. Mezera v řadě soupisů, kterou můžeme zaznamenat pro rok 1713, nevznikla ztracením či zničením soupisu pro tento rok, ale tím, že seznam nebyl vůbec pořízen: seznam, který nese označení 1714, byl totiž původně nadepsán rokem 1713, avšak tento údaj byl posléze přepsán na letopočet 1714, jako by se vyhotovení seznamu pro rok 1713 vlivem dnes již nezjistitelných okolností natolik zpozdilo, že se úředníci vrchnostenské kanceláře rozhodli vztáhnout opožděný seznam rovnou k následujícímu roku.⁹⁸ V důsledku toho je věk uvedený u jednotlivých registrovaných osob v seznamu pro rok 1714 jen o rok vyšší než v seznamu pro rok 1712. Na toto nenáležité zkreslení však nebyl brán zřetel při vyhotovení následujícího seznamu pro rok 1715 a věk evidovaných byl mechanicky zvýšen jen o rok, čímž byl všem osobám fakticky snížen věk. Tato chyba se pak již vlekla řadou seznamů dále, a byť nebyla jedinou, ke které při zapisování věku poddaných došlo (viz níže), byla jedinou hromadné povahy. Pro léta 1721 a 1726

98 Toto zjištění potvrzuje i fakt, že poddanský seznam pro rok 1714 má pořadové číslo 5 a seznam datovaný rokem 1712 byl vyhotoven jako čtvrtý.

Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba?

je naopak jisté, že mezera v řadě poddanských seznamů vznikla jednoduše tím, že se sešity pro příslušné roky nedochovaly: v sérii chybí seznam č. 12 a 17.⁹⁹

Úřední praxe při sestavování seznamů

Titulní stránka použitých svazků nese označení „Ambts Politz Manschafts Buech pro Anno [...]“. V horní části titulní stránky je poznamenáno oddělení agendy, do něhož seznam spadá (Publicum), pořadové číslo seznamu a rok jeho sestavení, a to např. v podobě „Publ. BI/6 1715“. Žádnou přesnější dataci seznam nemá, a tak vyvstává otázka, kdy a jakým způsobem byly poddanské seznamy sestavovány. Je nepochybné, že úředníci vrchnostenské kanceláře postupovali tak, že napřed do čistého sešitu opsali loňský seznam, přičemž evidovaným osobám zvýšili o rok věk, a poté do pořízeného opisu poznamenali všechny aktuální změny. Dá se však hovořit o nějakém konkrétním termínu, k němuž byly jednorázově aktualizovány loňské poznámky, vyřazeny zemřelé nebo propuštěné osoby a zaregistrovány nově vzniklé manželské páry? Anebo do opisu, který byl vyhotoven začátkem kalendářního roku, byly změny poznamenávány průběžně po celý rok či alespoň několikrát do roka? Není snadné na tuto otázku jednoznačně odpovědět. Abychom mohli tento problém vůbec posoudit, je třeba přibrat na pomoc matriku a všimnout si, zda jsou jednotlivé události z matričních zápisů zachyceny v seznamu pro rok, kdy k nim došlo, anebo až v seznamu pro rok následující. Lze předpokládat trojí možný způsob sestavování poddanských seznamů pro jednotlivé roky.

Pokud by se křtiny, svatby a pohřby, a to i ty ze samotného sklonku kalendářního roku, tj. z měsíců listopad a prosinec, promítly do soupisu pro příslušný rok, lze mít za to, že a) v administrativní praxi byly seznamy frekventovány celoročně a že změny do nich byly zanášeny průběžně až do konce roku. Podobný efekt by však měla i b) zvyklost provést úpravy v opisu soupisu z loňska až v samém závěru kalendářního roku, k němuž je daný seznam datován. S tím rozdílem však, že by písař jistě nezachytil děti, které se narodily a zároveň zemřely v průběhu roku, a naopak by mohla být zaregistrována listopadová a prosincová novorozeňata, z nichž ovšem u mnohých bylo pravděpodobné, že v prvních měsících roku následujícího zemřou. Pokud by byla zaběhnuta c) praxe, kdy se aktualizace dat soupisu provádí hned na začátku roku, pro který seznam platí, a v dalším průběhu roku se do soupisu již nic dalšího nevpisuje, znamenalo by to, že seznam pro příslušný rok byl převážně zachycením změn, k nimž mezi poddaným obyvatelstvem došlo v průběhu předchozího kalendářního roku.

99 Věk evidovaných osob v seznamu 1722, resp. 1727 je tak o dva roky vyšší než v seznamu 1720, resp. 1725. Vzhledem k pohnutým osudům fondu písemností hornopolického velkostatku po zrušení patrimoniální správy v roce 1848, a zejména po zrušení velkostatku v roce 1888, je s podivem, že mezerovitost v poddanských seznamech je tak malá. Autoři inventáře tohoto fondu odhadli dochovanost písemností v éře sasko-lauenburské na 10 % pro počáteční období do roku 1660 a na 50–60 % pro období 1660–1741. Srov. Miloslav Košťál – Hana Košťálová – Jana Pšeničková – Helena Smíšková, Inventář velkostatku Horní Police 1551–1888 (1902), Děčín 1964.

Poodhalit praxi vrchnostenské kanceláře při každoročním sestavování poddanských seznamů nám napomohou dvě matriky farnosti Horní Police a farnosti Žandov, které pokrývají časový úsek 1709–1729: 1) matrika vedená při děkanském chrámu Nanebevzetí Panny Marie v Horní Polici pro léta 1691–1731, která zachycuje křty, svatby a pohřby mimo jiné i obyvatel Stoupna, Horní a Dolní Police, a 2) při filiálním kostele v Žandově vedená matrika z druhé poloviny 18. století obsahující index narozených a oddaných pro období 1709–1729 a index zemřelých pro období 1716–1729 (původní matrika pro žandovskou populaci se bohužel nedochovala).

Sledujme nejprve u osob, které jsou evidovány v poddanských seznamech a zároveň je v uvedených matrikách dochován záznam o jejich pohřbu (jedná se o více než 250 případů), zda je jejich úmrtí podchyceno v seznamu pro rok, kdy k němu podle matriky došlo, anebo až v roce následujícím. Zatímco do roku 1715 jsou úmrtí osob důsledně zaznamenána v seznamu k tomu roku, který odpovídá matričnímu údaji o smrti dotyčných, rokem 1715 se situace mění a převážná většina pohřbů z roku např. 1722 je zachycena až v seznamu pro rok 1723. Ještě v roce 1714 tedy platilo, že všechny pohřby z toho roku, počínaje lednovými až po pohřby z posledních prosincových dnů, jsou zaznamenány v tomtéž roce do seznamu; opoždění zápisu do seznamu ve srovnání s matrikou bylo zcela ojedinělé. Již zmiňovaný krok, kterým se dva kalendářní roky (1713 a 1714) stáhly do jednoho soupisu, se do kancelářské rutiny při sestavování seznamů v příštích letech promítl tak, že v naprosté většině případů bylo úmrtí poddaného zaregistrováno v seznamu až v následujícím roce, a to i tehdy, pokud pohřeb proběhl začátkem roku či v předjaří. Z 214 pohřbů, které proběhly v letech 1715–1729 a týkaly se osob evidovaných v poddanských seznamech, bylo plných 195 úmrtí (91,1%) v soupisech poddaných zaznamenáno až rok po tom, kdy dotyční zemřeli podle matriky, a jen v 19 případech (8,9%) se smrt poddaného promítl do seznamu v tomtéž roce, kdy zemřel.

Poučný v tomto směru je také pohled na stav evidence dětí do jednoho roku věku. J. Křivka má za to, že i když se v seznamech někdy vyskytnou kojenci mladší jednoho roku, ve skutečnosti jde jen o ta novorozeňata, která přežila, takže děti, které brzy po narození zemřely, se do seznamů zpravidla nedostaly.¹⁰⁰ Obecně toto tvrzení jistě platí, ale pro naše účely budou zajímavé právě ty případy, které se mu vymykají. V matrice křtěnců¹⁰¹ je zaznamenáno na 69 případů dětí, které se narodily rodičům registrovaným v poddanských seznamech, které ale přesto nepronikly do evidence soupisů, protože zemřely příliš malé. Když vyloučíme 14 jedinců, u kterých nelze dohledat ve stejné matrice záznam o pohřbu, zůstane nám k dispozici 55 případů, u nichž známe přesné datum křtu a přesné datum pohřbu a můžeme tak odvodit, jakého stáří se tyto děti dožily, aniž bychom se museli spolehnout na ne vždy přesný údaj o věku v matrice zemřelých. Většinou se skutečně jedná

100 J. Křivka, c. d., s. 54.

101 Na tomto místě se opírám jen o matriku L 44/3, která umožňuje spolehlivou identifikaci všech osob a poskytuje plná data jednotlivých událostí. Index matriky L 187/1 v tomto případě použít nelze, takže v pasážích o kojencích nejsou zahrnuty děti narozené v Žandově.

o novorozeňata, která opustila svět ve stáří několika dnů či týdnů, ale jsou mezi nimi i téměř půlroční kojenci.¹⁰² Co je důležité, z jejich životních dat vidíme, že se narodily a zemřely vždy „uvnitř“ roku a jejich životní úsek nikdy nezahrnuje přelom roku. To by mohlo naznačovat, že se zápisy dětí spolu s dalšími aktualizacemi prováděly v seznamech skutečně kolem Nového roku. A protože víme, že se záhy ustálil zvyk zaznamenat události loňského roku až do seznamu pro následující rok, ukazuje to na praxi aktualizovat opis loňského seznamu na samém prahu roku, k němuž byl seznam datován.

Ještě více nám napoví pohled na děti, které ačkoliv zemřely jako kojenci, tj. před svými prvními narozeninami, přesto se do evidence poddanských seznamů dostaly. V uvedeném dvacetiletí se jedná o 12 případů. Tyto osoby se dožily věku od 18 do 50 týdnů, takže řada z těchto dětí nebyla v okamžiku smrti starší než některé ze šesti kojenců z předchozí skupiny dětí seznamem nezachycených.¹⁰³ Při podrobnějším pohledu na jejich životní data zjistíme, že až na jednu výjimku (dotyčné dítě zemřelo 31. 12.) byly na přelomu roku naživu.

Byť se jedná o malý soubor osob, tendence, o něž nám jde, jsou jeho prostřednictvím dobře doložitelné. Nastíněný rozbor matričních zápisů ukázal, že nejpозději od roku 1715 se seznamy ve vrchnostenské kanceláři sestavovaly a aktualizovaly s největší pravděpodobností na začátku kalendářního roku, k němuž byly datovány, takže odrážejí spíše změny uskutečněné v roce předcházejícím.

Tato praxe, jež se zdá být velmi pravděpodobná, tak vysvětluje, proč jsou změny v sociálním a domácnostním postavení, změny rodinného stavu, porody, úmrtí a odchody z panství většinou zaznamenány s ročním zpožděním: např. děti narozené i v prvních měsících roku 1717 jsou evidovány až seznamem pro rok 1718 (a to zpravidla mladší, než by odpovídalo jejich skutečnému věku), osoby, které dle matriky zemřely v jarních měsících roku 1722, jsou v seznamu 1722 stále ještě naživu a škrtnuty a označeny křížkem jsou až v seznamu pro rok 1723 apod. Jednotlivé soupisy však v tomto směru nejsou důsledné a nedá se vždy spolehnout na to, že příslušný seznam zachycuje stav na začátku roku. Především byli pravděpodobně programově vynecháni novorozenci staří několik dnů či týdnů, takže děti narozené na sklonku kalendářního roku, které zemřely až koncem ledna nebo v únoru roku následujícího, v seznamu nejsou, ačkoliv byly začátkem roku, kdy k aktualizaci zřejmě docházelo, naživu. Jako by se předpokládalo, že u takto malých dětí je téměř ze třetiny pravděpodobné, že kojenecký věk nepřežijí, a proto se s jejich registrací záměrně čekalo až do následujícího roku.¹⁰⁴ Kromě toho

102 Ve třech případech zemřely děti neevidované v poddanských seznamech ve věku 23 týdnů (16. 2. 1720–31. 7. 1720; 7. 2. 1723–16. 7. 1723; 14. 2. 1723–22. 7. 1723), v jednom případě ve věku 22 týdnů (31. 1.–5. 7. 1713); po jednom dítěti dosáhlo věku 14 (15. 7. 1721–21. 11. 1721) a 15 týdnů (16. 8. 1716–27. 11. 1716).

103 Uvedme alespoň data pěti nejmladších dětí z této skupiny: 31. 10. 1715–15. 3. 1716 (18 týdnů); 9. 8. 1724–31. 12. 1724 (20 týdnů); 6. 3. 1716–6. 1. 1717 (24 týdnů); 21. 9. 1726–14. 3. 1727 (24 týdnů); 22. 6. 1712–16. 1. 1713 (29 týdnů). SOA Litoměřice, matrika L 44/3.

104 Např. 28. 11. 1722 byla dle matriky pokřtěna dceruška polického chalupníka a kramáře Christopha

neplatí stoprocentně, že by seznam vždy zachytil jen události předchozích zhruba 12 měsíců: některé změny – týká se to zejména některých sňatků – jsou zpětně zaznamenány do seznamu sestaveného začátkem toho roku, kdy svatba proběhla, nikoliv do seznamu, který jako první následuje po datu uzavření manželství, jak bychom čekali. Dokonce se lze setkat i se situací, kdy byl nový manželský pár zpětně zanesen do seznamu k roku, kdy oba snoubenci byli ještě svobodní a žili u rodičů doma (svatba proběhla až v následujícím kalendářním roce). Z toho důvodu je vždy třeba konfrontovat všechny demografické události, které zaznamenávají seznamy, s matrikami.

Uvedená praxe při pořizování každoročních soupisů vedla tedy jednak k tomu, že se většina změn odrazila v seznamech až s přibližně ročním prodlením, jednak k tomu, že evidenci uniká naprostá většina dětí, které se narodily a zároveň zemřely mezi pořizením jednotlivých soupisů. Otázku, jaká část dětské populace se z tohoto důvodu ocitá mimo registraci, lze zodpovědět opět pouze za pomoci matrik. Pokud vezmeme z příslušné matriky pro farnost Horní Police¹⁰⁵ v potaz pouze matriční zápisy, které deklarují, že rodiče pocházejí z Horní Police, Dolní Police nebo Stoupna,¹⁰⁶ a vyloučíme děti těch manželských párů, které nefigurují v poddanských seznamech (jedná se o osoby svobodné, cizopanské poddané anebo jinde příslušné), zjistíme, že z 344 osob narozených v letech 1709–1728 se 69, tj. 20,1% nikdy nevyskytlo v evidenci poddanských seznamů (u více než tří čtvrtin těchto případů lze dohledat datum pohřbu v téže matrice). Navíc je ovšem třeba vzít v úvahu i to, že část novorozenců mohla být pokřtěna mimo farnost, pod kterou příslušeli rodiče. O jaký počet dětí by se mohlo jednat, naznačí matrika zemřelých pro farnost Horní Police. Vybereme-li pouze případy dětí zemřelých do jednoho roku po křtu, a tudíž nezaregistrovaných v poddanských seznamech, jejichž otec (popř. matka, pokud se jedná o nemanželské dítě) podle matričního zápisu pocházel z Horní Police, Dolní Police nebo Stoupna a je identifikovatelný s některou osobou figurující v soupisech poddaných, dojdeme k počtu 62 osob. Z těchto 62 zemřelých kojenců je u plných 55 (88,7%) dohledatelný v téže matrice záznam o křtu, pouze u 7 (11,3%), resp. 5 dětí (8,1%)¹⁰⁷ tento záznam není k dispozici:

Patznera a jeho manželky Marie jménem Anna Rosina, její pohřeb matrika eviduje k 27. 3. 1723: začátkem roku 1723, kdy předpokládáme, že byl sestaven poddanský seznam pro rok 1723, tedy určitě naživu byla, seznam ji však neeviduje. Totéž platí i o některých dětech, které kojenecký věk přežily: pokud se narodily v posledních měsících roku, byly někdy v seznamu sestaveném v lednu následujícího roku pominuty a v evidenci se ocitají až další rok. Jsou tedy poprvé zaznamenány v momentě, kdy jim byl více než rok.

105 SOA Litoměřice, farnost Horní Police, matrika L 44/3.

106 Pro městečko Žandov nelze podobný propočít provést, protože při filiálním kostele v Žandově byla vedena zvláštní matrika, která se, bohužel, nedochovala, a k dispozici je pouze index pořizený koncem 18. století: na jeho základě lze jen málokdy jednoznačně identifikovat osoby z indexu s osobami z poddanských seznamů, navíc zde samozřejmě chybí přesná data a jsou uvedeny pouze letopočty.

107 Dvě z těchto sedmi dětí navíc nejsou v matrice zemřelých uvedeny jménem; matriční zápis pouze udává, že byl pohřben malý syn George Hertziga, chalupníka v Horní Polici, resp. dítě George Schieffnera, podruha v Dolní Polici, přičemž ani v jednom případě není uveden věk zemřelého dítěte. Snad se jednalo o nekřtěná-

Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba?

u nich je nutné se domnívat, že byly pokřtěny mimo hornopolicickou farnost. To je vzhledem k 69 poddanským kojencům, kteří se narodili i zemřeli v rámci farnosti, pouhá desetina, resp. čtrnáctina. Lze samozřejmě uvažovat o případech, kdy bylo dítě rodičů vedených v poddanských seznamech pro panství Horní Police ve třech vyjmenovaných lokalitách pokřtěno a ještě před dosažením prvních narozenin pohřbeno v jiné farnosti. Ale po předchozí zkušenosti se nezdá, že by se jednalo o významnější objem osob. Dá se tedy usoudit, že podíl dětí, které unikají evidenci poddanských seznamů v důsledku své brzké smrti, se pohybuje kolem 20–22 %.

Tento závěr lze konfrontovat se závěry francouzského demografa Louise Henryho. V rámci výkladu metody pro výpočet specifické manželské plodnosti z periodických seznamů obyvatel Henry předpokládá, že evidenci každoročně unikalo 15 až 22,5 % novorozenců v důsledku jejich brzké smrti. Navrhuje tedy připočítat ke zjištěnému počtu porodů navíc 18 % z této hodnoty, což je přibližně střední hodnota uvedeného předpokládaného rozmezí. Tím by se podle Henryho mělo zabezpečit, že chyba v odhadu seznamem nezaznamenaných porodů nebude větší než 5 %.¹⁰⁸ Předpokládaný podíl v seznamech nezachycených novorozenců pro panství Horní Police (20–22 %) se pohybuje spíše u horní hranice Henryho návrhu, nicméně plně s ním koresponduje a získává tak na věrohodnosti.

Srovnání pro české prostředí nabízí studie o přirozené změně obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století.¹⁰⁹ Konstatuje se zde, že hodnoty kojenecké úmrtnosti v 18. století oscilují většinou mezi 200–300 promile a že vyšší míru kojenecké úmrtnosti lze shledat v městských lokalitách, kde bývá horní mez uvedeného rozsahu překračována, nižší naopak na venkově, kde podíl dětí mladších jednoho roku na celkovém počtu zemřelých často ani 20 % nedosahuje. Horní Police, Dolní Police a Stoupano byly ve sledovaném období vesnicemi, i když Horní Police měla nejen co do počtu obyvatel spíše charakter městečka (centrum panství se zámkem, přítomnost významného poutního místa, relativně častý výskyt řemeslnické činnosti mezi zdejšími hospodáři): z tohoto hlediska zjištěné hodnoty dětí zemřelých do 1 roku, které unikly evidenci seznamu (a byla jich drtivá většina), odpovídá hodnotám kojenecké úmrtnosti z jiných českých panství v 18. století.

Spolehlivost věkových údajů

Pokud zkoumáme spolehlivost informací, kterou dnešnímu badateli poskytují poddanské seznamy z panství Horní Police, je třeba dotknout se také otázky spolehlivosti věkových údajů v soupisech. V odborné literatuře se – zpravidla na

ka, která se narodila již bez známek života anebo zemřela vzápětí po porodu, takže porodní bába nestačila provést ani nouzový křest. U těchto dvou případů se zřejmě o křtu mimo farnost nedá hovořit.

108 Louis Henry, *Techniques d'analyse en démographie historique*, Paris 1980, s. 159–162.

109 Lumír Dokoupil – Ludmila Fialová – Eduard Maur – Ludmila Nesládková, *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999, s. 50–76.

základě rozboru věku osob v Soupisu podle víry z roku 1651 – konstatuje jednak značná tendence k zaokrouhlování věku, zejména k pětkám a desítkám, jednak nepřímá úměra mezi stářím evidovaných osob a spolehlivostí údaje o věku. Jinými slovy čím byla osoba starší, tím nepřesněji byl její věk zaznamenán. Byla shledána i menší přesnost v údajích o věku u osob ženského pohlaví, zvláště pak starších vdov (v jejich případě je dokonce konstatována tendence přisuzovat jim určitý věk, často 50 let, bez ohledu na to, kolik jim ve skutečnosti bylo).¹¹⁰ O tendenci k zaokrouhlování věku je možné hovořit pouze u jednorázových obyvatelských soupisů, nikoliv u periodicky se opakujících seznamů, ale i u periodických seznamů lze ověřit přesnost věkového údaje u evidovaných osob v závislosti na jejich stáří. I když jsme i v průběhu dvacetiletého sledování občas svědky chyby, již se dopustí písař při navyšování věku oproti předešlému seznamu (často jde o chybu typu zvýšení věku nikoliv o jeden, ale o jedenáct let, či u věku udaného dvoumístným číslem zvýšení číslice na druhém místě, ale zároveň snížení číslice na prvním místě – např. z 48 let v jednom roce je 39 let v roce následujícím), přesto je jasné, že takových chyb při mechanickém navyšování věkových údajů není mnoho. Posuzovat je tedy třeba především to, nakolik spolehlivě je věk osob určen v okamžiku jejich první evidence v nejstarších seznamech z roku 1709 a 1710. Chyba zapsaná v tomto momentě se pak traduje řadou seznamů dále až do vyřazení dotyčné osoby ze seznamu. Zda byl věk vyřazeného uveden správně, resp. s jakou velkou chybou, lze posoudit jen u osob, u nichž byla důvodem jejich vyškrtnutí ze seznamu smrt (u osob, které opustily panství, nikoliv). K posouzení spolehlivosti věkových údajů v poddanských seznamech pro panství Horní Police nám tedy opět poslouží matrika zemřelých¹¹¹ a její údaje o věku zemřelých. Samozřejmě se může stát a také se často stává, že ani údaj o věku zemřelého v matrice není správný. Ale přesto konfrontace věku zemřelého, který udává matrika, s věkem téže osoby v seznamu v okamžiku jejího vyřazení z důvodu úmrtí může pomoci odhalit určitý sklon ke snižování či naopak zvyšování věkových údajů v poddanských seznamech (tabulka I.1).

Pro časový úsek 1711–1729 můžeme napočítat 252 situací, kdy je pro osobu vyřazenou ze soupisu z důvodu jejího úmrtí dohledatelný matriční zápis o jejím pohřbu s udáním věku zemřelého: téměř ze třetiny (30,5 %) udává matrika naprosto stejný věk, jaký můžeme dohledat v seznamu. V těchto 77 případech se jedná, jak lze očekávat, vesměs o osoby velmi mladé: 62,3 % jich je mladších pěti let (pokud bychom počítali děti do 15 let, jsou zastoupeny ze 72,7 %), pouze 8 osob

110 Srov. především Eduard Maur, *Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století*, ČSČH 19, Praha 1971, s. 839–870.

111 V tomto směru je možné vyjít jak z matricy L 44/3, která obsahuje zápisy pro populaci obou Polic a Stoupna, tak z indexu matricy L 187/1, v němž jsou dohledatelné údaje o obyvatelích Žandova (rok smrti a věk), ovšem až od roku 1716. Spolehlivost věkových údajů budu posuzovat pro období 1711–1729: srovnáním provádím až od roku 1711 proto, že právě od roku 1711 obsahují seznamy už všechny čtyři lokality, které zahrnuji do kvantitativního zpracování seznamů (Žandov, Horní Polici, Dolní Polici a Stoupno). Pro nesmírnou časovou náročnost upouštím od kontroly věku, udávaného matrikou zemřelých, v matrikách narozených. Tato kontrola se nabízí pouze v případech osob, které se během let 1709–1729 narodily a zemřely.

Život poddaných v 18. století: osud, nebo volba?

(10,3%) je starších padesáti let. Vzhledem k tomu, že neznáme datum, k němuž byly údaje o věku v příslušném roce do seznamu zapisovány, můžeme ovšem jako shodu posoudit i ty případy, kdy se věk uvedený v matrice o rok rozchází s věkem, který udává seznam. Jde o 54 případů (21,4%), z nichž naprostá většina (48) je těch, kdy seznam věk příslušných osob o jeden rok snižuje oproti údaji v matrice. Na základě toho lze mít za to, že u více než poloviny osob je věk uveden velmi přesně. U dalších 73 osob (29%) je rozdíl mezi věkem v matrice zemřelých a věkem v seznamu vyšší než 1 rok, ale ne vyšší než 5 let. Takže větší než pětiletá diference připadá pouze na 19% osob (48 případů). Otázku, zda je v seznamu udán spíše nižší nebo spíše vyšší věk v porovnání s věkem, jaký uvádí matrika, lze zodpovědět zcela jednoznačně: seznamy reálný věk snižují.

Údaj o věku je v seznamu ve srovnání s matrikou nižší u 60,7% osob (153 případů), pokud odhlédneme od pouhého ročního rozdílu, jde o 41,7% (105 případů). Naproti tomu vyšší věk proti matrice uvádí seznam pouze u 22 osob (8,7%), resp. 16 osob (6,3%), pokud opět odmyslíme pouhý roční rozdíl. A tak se i nápadnější rozdíly mezi věkem určité osoby v matrice zemřelých a věkem téže osoby v okamžiku jejího vyřazení ze seznamu týkají hlavně zásadního podcenění věku seznamem.¹¹² Chyba o pět a více let se objevuje u 45 osob (19%), z toho 19 mužů a 26 žen. Chyba o 10 a více let se pak týká 16 osob (6,3%), z toho 11 žen a 5 mužů. Jen dvě osoby z této skupiny patří do kategorie 50–59 let, ostatní jsou přinejmenším sedmdesátileté.¹¹³ Extrémní rozdíl o více než 20 let můžeme zaznamenat v 5 případech, přičemž 4 z toho jsou ženy. Žádná z těchto osob není podle matriky mladší 75 let. Extrémního snížení věku se pořizovatelé poddanských seznamů dopustili v případě jedné podruhně, u které matrika zemřelých udává věk 86 let, zatímco seznam ji vyřazuje jako 55letou; rozdíl tedy činí plných 31 let.¹¹⁴ Podobně můžeme pro jinou ženu, tentokrát manželku domkáře, shledat 28 let rozdílu mezi jejím stářím v matrice a v seznamu.¹¹⁵

Pokud se tedy rozhodneme pokládat věkové údaje v matrice zemřelých za spolehlivější než věkové údaje v poddanských seznamech, což je dosti pravděpodobné, potvrzuje se kromě tendence seznamů snižovat evidovaným osobám věk i předpokládaná větší nepřesnost věkového údaje u starých osob ženského pohlaví: mezi případy, kdy je věk v seznamech zaznamenán s extrémní chybou, najdeme v převážné většině ženy nad 70 let.

112 Staršími o více než pět let ve srovnání s matrikou činí seznamy z oněch 252 zkoumaných osob pouze 3 jedince, a to o 6, resp. 7, resp. 9 let.

113 V těchto případech vždy uvádím věk, který udává matrika zemřelých.

114 Jedná se o vdovu Dorotheu Oppeltin z Horní Police, která dle matriky L 44/3 zemřela 10. 9. 1712 ve věku 86 let, 24 týdnů a 6 dní, zatímco v seznamu je v okamžiku vyřazení vedena jako 55letá.

115 Jedná se o Annu, manželku chalupníka ve Stoupně Hansse Kühnela, která dle matriky L 44/3 zemřela 2. 1. 1725 ve věku 79 let. V seznamu 1725 je jí však připsán věk 51 let.